

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	7
'Aho	Tu'apulelulu, 27 Mē 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Poasi Mataele Tei

Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tatafu Moeaki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfītu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Taelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala

**FALE ALEA 'O
TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA
07/2021 FAKATAHA 'A E FALE
ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tu'apulelulu 27 Me, 2021

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2021/2022 - Lao Fika 1/2021 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune, 2022• Fakamatala Patiseti 2021/2022• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2021/2022 - 2022/2023
		4.2 Lipooti Fika 1/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga - fekau'aki mo e Patiseti 2021/2022
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko ‘a e peesi

Fale Alea 'o Tonga	5
Poaki	6
Me’a e ‘Eiki Sea.....	7
Me’a e Sea Komiti Kakato.....	7
Palani Ngaue e Potungaue Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga	8
Vīsone mo e Misiona ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga.....	9
Ngaahi Koloa moe me’angaue ke fakahoko’aki e fatongia ‘o e potungaue.....	9
Fa’unga ‘o e Ngaue’anga	10
Komisoni ki he kau ngaue faka-pule’anga.....	10
Lahi Fakamole ‘a e Pule’anga ‘i he ngaue tu’a taimi.....	11
Me’afua ki he fakahoko ngaue mo hono faka’ai’ai.	11
Fokotu’u ke toe fakakau mai moe fakamatala ki he ‘Ofisi Ateni Seniale moe Omipatimeni.....	13
Kole Tongatapu 1 ke toe tanaki mai fakamatala ki he pa’anga kuo fakamoleki mo e ngaue kuo lava.	14
Fakaha Minisita Lao koe me’a ko ia ‘oku ‘i he Lipooti Fakata’u.....	15
Me’a ‘a e Lord Fakafanua ki he Palani ngāue ‘a e Fale Alea ki he 2021-2024	19
Kole Fakafofonga Tongatapu 1 ki he Lipooti Ngaue mei he kau Minisita.....	22
Poupou Tongatapu 9 ki ha lipooti ngaue mei he kau Minisita ki he ngaahi ngaue kuo lava	24
Fakamala’a’ala ‘a e Minisita Polisi ki he ngaahi founa ngaue ‘oku ngaue’aki.....	25
Me’a Minisita Pa’anga ko e fakaikiiki ‘a e ngaue kuo lava ‘e toki fakahu mai ‘i he fakamatala fakata’u	26
Me’a Minisita Ako ki he mahu’inga ke ‘uluaki fakahoko ‘e he fakafofonga ‘ene <i>homework</i> ke makatu’unga ai ‘ene fehu’i	28
Me’a ‘Eiki Sea fakama’ala’ala fekau’aki moe kaveinga ne kole mei he ni’ihi kau fakafofonga kakai.....	29
Ko e fakamatala Pa’anga ‘e toki fakahū ki Fale Alea hili hono ‘atita’i.	30
‘Ikai ko ha fatongia ‘o e hou’eiki Minisita ke nau fai e ngaue ‘a e kau fakafofonga ma’a kinautolu.	31
Tokanga Fakafofonga Tongatapu 4 ke tokangaekina e kau ngaue ‘a e Potungaue Mo’ui.....	31
Fakamamafa’i ‘a e fiema’u ke fakafonu e ngaahi lakanga ‘e 44 ‘i he Potungaue Mo’ui.	32
Polokalama langa ‘i he teuteu ki he Koviti-19.....	33
Fokotu’u ke to’o mai ha pa’anga mei ha tafa’aki kehe ke lava ke fakanaunau ‘a e Potungaue Mo’ui.	34
Mahu’inga tu’unga mateuteu ‘a e Pule’anga moe Potungaue Mo’ui ka hoko mai e Koviti-19.....	35
Fokotu’u ke vahe’i ha pa’anga ke fakatau mai e huhu malu’i ke lava ke huhu malu’i kotoa kakai e fonua.	36

Fiema'u ke fakaivia Toutai mo e Ngoue ke hu ki muli.....	38
Tokanga ki he nunu'a kovi 'o e faito'o konatapu.	39
Fokotu'u ke to'oto'o mei he ngaahi vouti ha pa'anga ha pa'anga 'e 50 miliona kamata mei he vouti fika 2	40
Fakamanatu 'e he Minisita Pa'anga koe 38.9 miliona tō nounou 'aki ivi fakapa'anga.	41
Kole 'a e laumalie 'o e ngaue fakataha ki he kau Memipa	43
Fiema'u ke fakalahi 'a e kau ngaue 'i he Polisi Tonga	44
Fengaue'aki 'a e Ngoue mo e Leipa ki hono fakatau 'a e me'akai ke hu ki Tu'aple'anga.....	46
Poupou ke fai ha ngaue ki he faito'o konatapu	50
Fakama'ala'ala ki he kaveinga ke totongi e nofo kolonitini	57
Kelesi	58

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tu'apulelulu 27 'o Me, 2021

Taimi: 1000-1005 Pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole ke tau hiva e Lotu 'a e 'Eiki.

(Ne kau kotoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé 'i hono hiva'i e Lotu 'a e 'Eiki)

'Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipá.

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'a 'Ene 'Afió kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā ke fakahoko e Ui 'o e Fale ki he 'aho ni ko e 'aho Tu'apulelulu 27 'o Mē 2021.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako & Akongāue, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau & Toutai, 'Eiki Minisitā Polisi & Ngāue Tāmate Afí, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha'i, Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna ...

<009>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... Fa'otusia, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma'u Piukala.

Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Ako mo Ako Ngāue, 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afí, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, Semisi Kioa Lafu Sika. Sea ko e ngata'anga ē taliuí.

Poaki

Ko e poaki 'oku kei hoko atu e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, poaki tōmui e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamatá. Poaki tōmui mo e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Poaki tōmui e 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau mo e Toutai. Kei hoko atu mo e poaki 'a 'Eiki Nōpele Vaha'í, kei hoko atu mo e poaki 'a Sione Vuná Fa'otusia. Ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau uí, ne toki fakahoko mai mo e poaki tōmui 'a e 'Eiki Minisitā Ako mo Ako Ngāué. Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai tali honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo 'Ene 'Afió, Tama Tu'í, Tupou VI. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuiní, Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Mālō homou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. 'Ikai ke 'i ai ha me'a fo'ou ke u fakahā atu 'i he kamata'anga 'etau 'aho fakataha ko ení. Ko 'etau ngāue mo e 'asenitá 'oku kei 'i he Komiti Kakatō pehē foki ki he ngaahi ngāue na'e tukuhifo ki he Komiti Pa'angá ke nau ngāue ki ai pea toki lipooti mai ki he Fale 'Eiki ni. Hangē pē ko e me'a 'oku mou mea'í Hou'eiki ko 'etau 'asenita ngāue 'oku tataki lelei pē 'e he 'Eiki Sea e Komiti Kakatō pea 'oku tui pē ko e taimi e 'Eiki Palēmiá 'e kei hoko atu pē he pongipongi ni 'ene ngaahi potungāue 'e 6. 'Oku lelei pē fakahokohoko ngāue Hou'eiki. Tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Na'e liliu 'o Komiti Kakato.)

Me'a e Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lotolotonga. Tapu mo e Tu'i 'o Tonga pea ko u hūfanga atu he tala fakatapu kakato 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga mo e lotu lelei. Talitali lelei e 'Eiki Sea e Fale Aleá pehē ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Fakafeta'i pē ki he 'Otha he fakalaumālie lelei e Feitu'una kae pehē ki he Fale 'Eiki ni. Ko 'etau lotú pē ia hangē ko e kaveinga kuo fokotu'u 'e he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā. Ko e kelesí pē 'oku tau mo'ui ai. Tau lotu ma'a hotau Tu'i 'o Tonga, 'uma'ā 'etau fonuá. Tau monū'ia taki lelei 'oku lākai 'i he lolotonga ni kei hao pē hotau fonuá 'Eiki Palēmiá. Ko Fisi ē kuo fai hake he taimi ni e pōpō'uli 'o e fakatamaki fakamāmani lahi. Ko u talitali lelei mo e kakai e fonuá pehē ki he lotu fakakalisitiane kotoa pē 'i hotau ki'i fonuá ni mo muli na. 'Ikai ke u toe fakalōloa ka u 'oange ki he 'Eiki Palēmiá ke fakakakato 'a 'ene me'a mo fakamaama e ngaahi potungāue 'i he palani fa'unga ngāue 'a e Pule'angá. Mālō. Me'a mai 'Eiki Palēmia ko u talitali lelei koe ...

<002>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea tau fakafeta'i kotoa hangē ko e me'a kuo ke me'a ki ai, tau kei tauhi lelei 'a e 'Otua 'o tau toe a'usia mai e pongipongi faka'ofa'ofa ko eni. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele pehē ki he Hou'eiki 'o e Kapineti, pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga 'oku fili mai 'e he kakai ki he Fale 'Eiki ni.

'E Sea te'eki ai ke u kamata ki he toenga 'o e Potungāue 'e 2 mei he Potungāue 'oku ou fakafonga'i atu 'i he pongipongi ni, 'oku ou fie fakahoko atu pē 'a e tu'unga ko ia 'o e huhu malu'i 'o e Kōviti 19 'e ne tu'u ko ia 'i he pongipongi ni he taimi 7 pongipongi 'o e 'aho ni. Kuo lava eni 'o huhu 'a e toko uamano, valuafe onogeau tolutaha, pea 'oku toe leva 'a e hina huhu malu'i 'e 3, 'a ia 'i he lava ia ke 'ave ki 'Eueiki pea mo e 'i ai e ki'i fa'ahinga mei Vava'u 'o e kau *front liners* te nau lava mai, pea ko eni kuo ngali sai 'a e 'ea 'e ngalingali 'e lava atu 'a e vaka 'o e kau polisí ki 'Eueiki, ke fakahoko 'a e huhu ko ia 'a 'Euiki, ka 'e 'i ai 'a e kau ngāue *front liners* mei Vava'u te nau lava mai ki Tonga ni ke fakakakato e toenga huhu ko ia ke 'aonga, ka tau hoko atu ai ki he talitali ki he konga hono 2.

Palani Ngaue e Potungāue Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga

Ko e, na’e a’u mai ki ‘aneafi foki ‘o ki koma ai ko e kei talanoa ‘i he palani ngāue mo e fakamatala ‘a e patiseti ko ia ‘a e *Corporate Plan* ko ia ‘a e Potungāue ki he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga, pea na’a ku lave ai ki he me’a ‘e 4, ‘oku fakatefito ai ‘a e palani ngāue ko ia ‘a ia ko e Palani Fakalakalaka Fakafonua, ‘a e fonua, fika 2, pea ko hono 2 ko e lao mo e tu’utu’uni ngāue ko ia ‘a e Potungāue. Ko ia te u hoko atu au, hoko atu ai ‘i he pongipongi ni, ko e kongia ia hono 2, pea te u toki hoko atu ki he 3 ki he ngaahi pisinisi ko ia ‘a e Pule’anga.

‘A ia ko e lao mo e founa kuo tu’utu’uni ke ngāue’aki pē ko e ngaahi lao pē ko e *working policies* ‘a e Potungāue, ‘a ia ko hono fakahoko ia ‘a e ngaahi fatongia tefito ‘oku fai pē ‘o muimui, muimui ofi ‘aupito ki he ngaahi tu’utu’uni ‘a e lao ‘i he pisinisi ko ia ‘a e Pule’anga, pea pehē foki ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue fakapule’anga, pea ‘oku fakahā mahino pē foki ‘e he lao ia ‘a e me’a mahu’inga ko eni ko e tefito ‘i fatongia ‘o e Potungāue, kehekehe ‘o e ngaahi mafai pule ‘oku kehekehe pea mo e mafai pule ko ia ‘oku ‘i he Kapineti ‘osi fakafaikehekehe’i pē ‘e he lao mo e Minisitā, pea pehē foki ki he Poate kau Talēkita ‘o e ngaahi pisinisi, ‘osi hanga pē ‘e he lao ‘o fokotu’u mai ke nau māvahevahe pē. Pea ‘oku toe fakamahino mai pē foki ‘e he lao ki he pisinisi ‘a e Pule’anga, ko e Minisitā ‘oku ne fakafongia’i ‘a e Pule’anga ko e ma’u ‘inasi ia, ki he ngaahi pisinisi ko ē ‘a e Pule’anga. Pea ‘oku toe fakahā mahino mai pē ‘e he kupu 4 ko ia ‘o e lao ‘a e taumu’a tefito ‘o e ngaahi pisinisi, pea ‘oku makatu’unga ai ‘a hono fakaikiiki ko ia a e palani ngāue ‘a e Potungāue ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi me’a ko ia, hangē ko eni:

1. Tupu Haohao – ke tupu pē ‘oku *profitable*, ‘a e pisinisi, ‘oku fiema’u ‘a e ngaahi pisinisi ia ‘a e Pule’anga ke nau tupu fakapa’anga mo ola lelei, ki he taumu’a ko ia ke ma’u ha tupu ke fakahoko lelei ...

<005>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Palēmia: ...fakatatau pea mo e pisinisi tatau ‘oku ‘ikai ko ha pisinisi faka-Pule’anga. ‘A ia ‘e feinga ke fakahoa mo e ngaahi pisinisi tatau pē mo ia, ka ‘oku ‘ikai ko e pisinisi ‘a e Pule’anga. ‘A ia ‘e feinga pē ke nau ofiofi tatau ‘a e anga e tupú.

Ko hono ua, kuo pau ke totongi mai e ‘inasi ko e *dividend* ki he Pule’anga ‘o makatu’unga ia ‘i he ngaahi tu’utu’uni pau mo lelei ‘a e pisinisi ko ia.

Ko e tolu, kuo pau ke taliangi ‘a e ngaahi pisinisi ki he ngaahi fiema’u ko ia ‘a e palani fakapisinisi pea mo e lipooti ‘oku hā ‘i he ngaahi pisinisi ko ia na’e ‘osi fa’u ki he pisinisi ‘a e Pule’anga.

Ko hono fā, ke maa’usia ‘a e pēseti ‘e 10 ‘o e ‘inasi ne fakafoki ki he Pule’anga, pē ko e pēseti ‘e 10 ‘a e ui ko ē ko e *return on equity* kuo pau ke feinga ‘a e ngaahi pisinisi ke nau lava ‘o *return* ‘a e pēseti ‘e 10 ‘i he pa’anga ko ia ‘oku *invest* atu ‘e he Pule’anga ‘i he ngaahi kautaha fakapisinisi. Pea ‘ikai ke ngata ai kuo pau pē foki ke fakahoko e ngaahi sēvesi mo e ngaahi ngāue ke lelei pea mo pau ki he kakai. Ko e Potungāue ko ia ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘oku ne fakahoko leva ‘a hono tokangaekina ‘a e ngaahi tu’unga fakahoko fatongia ko ia na’a ku lave ki ai ki he pisinisi ‘a e Pule’anga ‘e 12, ko ia ‘oku lolotonga ‘i he taimi ni, pea kau ki ai mo e kautaha fekau’aki pē ko e *subsidiary* ‘e taha ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ‘a e lao ko e ngāue ia ‘oku fai ‘e he potungāue ko ia ‘i he ngaahi pisinisi.

Vīšone mo e Misiona ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga.

Ko e vīšone ko ia ‘a e potungāue ‘oku fakalea pē ‘o pehe ni. “Ke hoko ‘a e potungāue ‘o takimu’a ‘i hono faka’ai’ai, tokoni’i fakalotolahi’i ‘a e fakahoko ngāue ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ke hoko ko e pisinisi lelei”. Pea ko ‘ene misiona ‘oku ‘i ai e ‘a e fo’i kaveinga folau ‘e 4. ‘A ia ‘oku pehē,

1. Tokoni’i ‘a e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ke tupu pea tu’uloa mo tokoni ki he pa’anga hūmai ‘a e Pule’anga.
2. Fakapapau’i ‘oku fakahoko lelei ‘e he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ‘enau fakahoko ngāue ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘a e kakai ‘o e fonua.
3. Teuteu’i ‘a e ngaahi fakalelei mo e ngaahi fakafou’ou ki he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga kapau ‘e fiema’u.
4. Ko e fakapapau’i ‘a e ngaahi ola mei he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga mo e ngaahi tu’utu’uni ‘o fakatatau ki he ngaahi fiema’u vivili ‘a e Pule’angá.

Ko e ngaahi palani ko eni ‘oku ne ‘omi mahino pē ‘a e taumu’a pea mo e ola ke ngāue’i ‘e he potungāue ‘i he ta’u ‘e tolu ka hoko mai, ke maa’usia ai ‘a e misiona mo e vīšone ‘a e potungāue, ‘A ia ke lava ke fakalakalaka ‘a e fakakakato ‘a e ngaahi liliu fakafa’unga ngāue ki he ngaahi kautaha pisinisi ‘oku kei fakahoko mo palani’i ke fakahoko, fakalelei’i mo fakamālohia ‘a e tafa’aki fengāue’aki ‘a e Pule’anga mo e sekitoa taautaha (PPP). Ko e fakalelei’i hono tokanga’i ‘o e ngaahi polōseki ‘a e potungāue mo e ngaahi pisinisi. Fokotu’u ‘i ha founa totonu ha pisinisi fo’ou hangē ko eni ‘oku mou mea’i pē Sea na’e fokotu’u ‘a e pisinisi foki ko e, pisinisi ko eni ‘a e Lulutai, ‘a ia ‘oku lolotonga...na’e fokotu’u pē he founa totonu ‘oku tala ko ē ‘e he lao pea mo e tu’utu’uni faka-Pule’anga ‘ilo pē ‘e au ‘oku fai ‘a e ngaahi tālanga ai, ka ‘oku ‘i ai,

<007>

Taimi: 1020-1025

Eiki Palēmia : ... ‘i ai pē ngaahi me’a ai ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ki he ni’ihi, ka ‘oku ou tui pē ‘e tokoni pē ‘etau ngaahi tālangá ke lava ‘o tau femahino’aki he ngaahi me’a pehē. Fakalelei’i mo fakahoko ‘a e ngāue ‘a e ngaahi pisinisi. Fakalelei’i ‘o e founa kuo tu’utu’uni ki hono pule’i e ngaahi pisinisi. Fakalelei’i ‘a e ngaahi tu’unga fakataki mo fakahinohino ‘a e tafa’aki ki he ngaahi sēvesi ‘oku matu’aki fiema’ú pea mo fakalelei’i ke fakahoko ngāue ‘a e ngaahi ‘ofisi ‘o e Potungāue he ‘otumotú. ‘Oku fālala ‘a e Potungāue te ne lava pē ‘o fakahoko ‘a e ngaahi taumu’a mo e ola ‘o e ngāue ko eni ‘o fakatatau ki he ngaahi fakafuofua mo e faingata’a ‘e fehanganagai mo e ngaahi hala fononga ki he kaha’ú.

Ngaahi Koloa moe me’angaue ke fakahoko’aki e fatongia ‘o e potungāue.

Ko e me’a felāve’i pea mo e ngaahi koloa ko ia pē ko e ‘ū koloa mo e me’angāue ke fakahoko ‘aki e ngaahi fatongia ko ia ‘o e Potungāue ‘i he palani, mahu’inga ‘aupito ‘a e palani ngāue he ‘oku ne fakahaa’i mahino mai ki he Pule’anga lolotonga ‘a e taimi teuteu’i ‘a e patiseti’i ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ko eni. Ko e hā ‘a e koloa *assets* pe koe *resources* totonu fiema’u ki he Potungāue fakahoko ‘aki hono fatongia, kae lava ke maa’usia ‘a e ola lelei ‘a e palani ngāue. ‘A ia ko e hā ‘a e lahi e pa’anga ki he patiseti’i ‘e fiema’u ke fakamoleki mo tānaki mai ki hono ngāue’i ‘o e palani. Ko e hā ‘a e tokolahi ‘o e kau ngāue kau *staff* fiema’ú mo e lēvolo ‘o ‘enau taukei mo e ‘ilo ‘oku fiema’ú. Ko e hā ‘a e ngaahi koloa kehe ‘oku fiema’u ke tokoni ki he kau ngāue kae lava ke ngāue’i ‘aki ‘a e palani. Ko hono uá, ko e hā ‘a e fa’unga ngāue’angá pē ko e

organisation structure totonu mo taau ke fakanofofo ki ai e kau ngāue pea mo vahevahe ki ai 'a e patiseti ke fakahoko 'aki 'a hono ngāue'i 'o e palani ngāue ke maa'usia 'a e ngaahi ola pē taumu'a ngāue kuo fokotu'ú.

Fa'unga 'o e Ngaue'anga

Ko e kongā 'e taha, ko e fa'unga 'o e Potungāue 'a ia ko ē na'a ku lau ki ai 'anenaí, ko e *organisation structure* mo e kau *staff*. Ko e fa'unga 'o e Potungāue kuo fo'u ke fakanofofo ki ai 'a e kau ngāue mo e *human resources*. 'Oku vahevahe ia ki he va'a lalahi 'e 4. Ko e va'a 'e 2 ki hono fakahoko e fatongia tefito 'o e Potungāue pē ko e *co-function* ki he'ene ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá pea va'a leva 'e 2 ki hono tokoni'i fakalotofale pē ko e *support services* 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungāue. 'Oku tānaki atu pē foki ki he vahevahe ko ení 'a hono tokangaekina 'o e 'Ofisi 'o e Minisitā mo e Potungāue mo e Pule Ngāue CEO. Ko e fa'unga leva ia 'o e Potungāue ke pou pou ki hono ngāue'i 'o e palani pē ko e hala fononga 'a e Potungāue ki he ta'u 'e 3 ka hoko maí, ka 'oku fakamamafa pē 'i he 'uluaki ta'u fakapa'anga 2021/2022. 'A ia ko e 'Ofisi 'o e Minisitā, 'Ofisi 'o e Pule Ngāue mo e Va'a ki he tokanga'i 'o e kau ngāue, ko e *Minister's Office* ia mo e *CEO Office* mo e *Corporate Services* 'a ia ko e fika 'uluaki ia.

Fika 2 ko e Va'a ki he Taliangí pē ko e vakai'i ko ia 'o e pisinisi mo e lipooti ko e *Monitoring and Compliance*. Ko e 3 ko e Va'a ki he Liliu Fakakautahá pē ko e ngaahi project makehé pē *rationalisation and special projects*. Ko e 4 ko e Va'a ki he Lao mo e Tu'utu'uní *Legal Policy*. Ko e ngaahi kongokonga lalahi ia e fa'unga 'o e Potungāue.

Ko e patiseti ko e pa'anga hū atú he ta'ú ni he 2021/2022, 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 1.5 miliona, pea 'oku vahevahe ia ki he ngaahi ...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Palēmia: ... kongokonga lalahi ko ē kuo u lave atu ki ai. 'I he pa'anga hū mai 'i he *revenue* 'oku fakafuofua 'e hū mai 'a e pa'anga 'e 2.8 miliona. 'Aia 'oku kau heni ko e 'inasi ko ē ki he dividend pē 'oku ma'u mai ko ē mei he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga 'i he tokoni ki he ngāue 'a e Pule'anga hangē ko ia ki he ako ko e mo'ui mo e ngaahi me'a kehe 'a e Pule'anga. Sea ko e kakato pē ia 'o e ki'i fakanofofo 'o e *summary* ko ia ki he palani 'a e potungāue ko ia ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga.

Komisoni ki he kau ngaue faka-pule'anga.

Ko e fakamatala faka'osi te u lave ki ai ko e Komisoni ko ia e kau ngāue fakapule'anga. Ko e Vouti Fika 21 eni 'i he Pule'anga pea ko 'enau 'a e Komisoni e kau ngāue fakapule'anga pea ko 'ene vīsone 'oku pehē ke hoko ko potungāue ma'a e kau ngāue fakapule'anga 'oku falala'anga pea 'iloa foki 'i tu'apule'anga. Ko hono ua ko 'enau misioná ko e ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia ki ha tu'unga ma'olunga 'oku vēkeveke angatonu mo taimi tonu. Ko e patiseti foki ko e patiseti fakalukufua ki he 2021/2022 ke 2.1 miliona. 'A ia ko e pēseti 'e 63 ai ko e kau ngāue ki he vahe mo e ngaahi me'a felāve'i mo e *Human Resource*. Ko e pēseti 'e 37 fakamolemole ko e ngaahi ngāue kehe ia 'i he *operation*. Ko e kau ngāue 'oku 1.32 miliona 'a e fo'i fakamole ko ia ki he kau ngāue 'i he 'ata'atā pē. 'A ia 'oku fe'unga e 1.3 miliona ki he kau ngāue tu'uma'u pea ngāue lau 'ahó 'oku 'oku ua mano, ua mano pē ki he kau ngāue lau

‘ahó. Pea ko e ngaahi ngāue kehe leva ‘oku .78 miliona. Ko e tokolahi ko ē e kau ngāue ‘oku toko 53 pea toko 47 leva ‘a e kau ngāue tu’uma’u pea toko 6 ‘a e kau ngāue lau ‘aho.

‘Oku polokalama iiki ‘e 7 ‘a e Komisoni ki he ngaahi ngāue ko eni ‘oku fai ‘oku vahevahe pē ki he fo’i polokalama ‘e 7 pea he ‘ikai te u toe fu’u ‘alu ki he fakaikiiki ko ia e anga e fo’i polokalama ‘e 7. Ka te u fakama’opo’opo pē ngaahi palani mo e ngaahi polokalama fakalakalaká ‘a e, pē ko e *reforms* ‘a e potungāue. ‘Oku fakataumu’a e palani fakafonua ke ne talamai pea mo faka’ai’ ai ‘a e ngaahi liliu fakapotungāue ke lelei ange ‘a e ngaahi *service* mo e ngaahi fakahoko fatongia ‘a e Pule’angá ki he’ene kau ngāue pea pehē ki he kakai ‘o e fonuá. Ko e ngaahi fokotu’utu’u ki he ngaahi fakalelei vāhenga pē ko e *remuneration structure* ‘oku nofo ia ke toe fakamamafa’i pē pea toe fakapapau’i ange ‘a e malu ‘a e ngaahi tu’unga fakapa’anga mo e anga hono pule’i.

Ko e ongo kaveinga ni ‘oku mahu’inga ia ki he ngaahi polokalama langa fakalakalaka ‘a e Pule’angá pē ko e ‘Ofisi Komisoni Ngāue Fakapule’anga ‘oku nau takimu’a hono fakalele ‘a e ongo palani ngāue ni. Ko e ngaahi me’a lalahi ‘oku fai ‘a e tokanga mavahe ki ai ko e ‘uluaki ngaahi tu’utu’uni ngāue pē lao ke toe lelei ange ‘a hono fakahoko mo hono vakai’i ‘a e ngāue ‘oku fakahoko. Hoko eni ko e makatu’unga ke fakapa’anga mei he kau hoa fekau’aki 2020 ki he 2022 ‘a ia ‘oku kau heni ‘a e fakapaasi mei he Kapineti ‘a e tu’utu’uni fekau’aki mo e ...

<009>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Palēmia: ... fakakina hūfanga he fakatapú, fakalielia ma’á e ngāue fakapule’angá pē ko e *Sexual Harassment Policy* 2021 pea mo e ngaahi fokotu’utu’u ‘amui ange he 2022. ‘A ia ko e polokalama ‘uluaki ia mo e polokalama 4.

Lahi Fakamole ‘a e Pule’anga ‘i he ngaue tu’a taimi.

Ko e fakapaasi he Kapineti ‘a e tu’utu’uni ngāue ke tataki ki he ngāue halá pē ko e kākā he ngāue fakapule’angá mo e Tu’utu’uni Ngāue ki he Tauteá pē ko e *Public Service Fraud Policy Guideline and Discipline Regulation*. ‘A ia ko e, ‘i he 2021/2022 ko e toe polokalama 1 pē ia pea mo e 4 na kau pē ki ai. Ke, ko e toe siofi e tu’utu’uni fakalaó ki he ngāue ‘i tu’a taimi mo e ngāue fetongitongi he’ene felāve’i mo e tokangaekina ‘o e tu’utu’uni ki he vāhengá 2021. ‘A ia ko e polokalama 1 mo e 4 mo e 5 mo e 6. Ko e fokotu’u e fai’anga lesisita pē ‘e 1 ki he kau ngāue fakapule’angá ‘a ia ko e kulupu 1 ia pea mo e 2. Ko e ngaahi fakamole lahi ki he Pule’angá ‘oku ‘i he lahi e ngāue tu’ataimí. Ko e palopalema ia ‘oku hoko ‘a e lahi ‘a e ngāue tu’ataimí pea vaivai ‘a hono fakahoko pē ‘e muimui’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘a e komisoni ‘o hoko ai ‘a e ngaahi fakamole lahi mo e ‘ulungaanga kākā mo e ‘ikai taau mo e tōnunga. Pea ‘oku fiema’u ke fakalelei e tataki mo hono muimui’i ‘o e ngāue ni.

Me’afua ki he fakahoko ngaue mo hono faka’ai’ ai.

Ko hono uá ko e me’afua fakahoko ngāue mo e ngaahi faka’ai’ ai. ‘A ia ko e, na’a ku fakanounou ko e *CHARS*. Ko e *Charlotte High Level Automated Result Dashboard*.

Ko e faha’i ta’u fakapa’anga 2021/22 ko e kakato ia ‘a e ta’u ‘e 6 hono fakahoko ko ia ‘a e *PMS* he ngāue fakapule’anga ‘a Tongá talu mei he ‘aho ‘uluaki ‘o Siulai ‘o e 2021. ‘Oku

fiema'u leva ke tokanga ke tokanga ke nga'unu e tu'unga fakahoko fatongia 'a e kau supavaisa mo e *CEO* ki hono tokangaekina 'a e tu'unga fakahoko fatongia 'enau kau ngāue. Ko e *dashboard analyzer dashboard* e me'a mahu'inga 'aupito 'oku fakamalumu 'i he taha e ngaahi tefito'i kaveinga folau pē ko e *e-Government* 'a e Pule'angá lolotonga ke toe fakamafola 'a e ngaahi ngāue *PMS* 'i he tafa'aki kotoa pē 'o fakafou 'i he fakakomipiuta mo e fakalalakala māmalie pē ki he ngaahi nga'unu fakatekinolosiá 'o e *digital information transformation*. Kuo a'u ki he potungāue 'e 17 kuo faka'ilo kinautolu ki he founa ko eni pea ma'u mo e fakahinohino fakakiiki ke fakakakato 'enau ngaahi ola *dashboard* 'a ia 'oku 'uluaki fakahoko pē mei he polokalama kamata pē ko e *basic excel automated program*.

Ko e taumu'a leva ke lava ko e taumu'a leva ke lava 'o hoko 'a e ngaahi palani ki he ngaahi ola fakapotungāue. Kuo 'osi fakahoko e ngāue ki hono siofi ha ngaahi me'angāue *online application* pē ha polokalama ke malava pē ke ne tuku mai ha fakama'opo'opo 'o e ngaahi fakamatala 'oku lolotonga 'i he *dashboard*. Ko e me'a mahu'inga eni ki he ngaahi tefito'i kaveinga folau *e-Government* 'a e Pule'anga lolotonga. 'Oku fiema'u leva ki he tafa'aki *PMS* ke fakahoko lelei 'a e ngāue ko eni pea ke toe lahi honau taimi ki he ngāue ni ka 'oku faingata'a ki he tafa'aki ...

<002>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Palēmia: ...he 'oku nau toko 4 pē 'o kau ai e taki hono siofi hono fakahoko e *PMS* 'i he ngāue fakapule'anga 'a Tonga, pea mo e *CHARS dashboard initiative* Ko hono 3, ko e ngaahi fakalalakala fakatalēniti he ngāue fakataki, *leadership*, ko e ngaahi fatongia lalahi 'o e tafa'aki ko eni, 'oku kau ki ai 'a e tokangaekina 'i he tafa'aki fakataki mo e fakatalēniti, pea mo hono 'anolaiso 'a e kau ngāue fakalukufua 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi me'a ko eni. 'Uluaki, ko e ngaahi 'anolaiso 'o e kau ngāue fakalukufua 'oku lipooti 'i he lipooti fakata'u, pea mo e ngaahi fakamatala kehe 'oku fiema'u mai 'e he ngaahi Potungāue, hangē ko eni ko e *gender*, ko e *age*, ko e *occupation* ko e *location* mo e ngaahi alā me'a pehē. Kuo fakakau he ngaahi fakamatala ko eni 'a e kulupu 2 'o e ngāue fakapule'anga, pea taha ko e 'anolaiso 'o e ngaahi fiema'u fakata'u ki he ako ngāue pē ko e *training*. Ko e taha ko e ako ngāue ko e *training*, mo e fakaangaanga, *induction*, ki he ngaahi Potungāue 'o kau ki ai e ngaahi Potungāue 'i he kulupu 2. Ko e taha ko e polokalama fakafaiako, ki he founa fakataki mo e talēniti.

Ko e fika 4, ko e lahi 'o e ngāue 'o kau ai e ngaahi Potungāue kulupu 2, 'o e ngāue fakapule'anga. 'Oku kau 'a e ako ngāue 'a e ngaahi ngāue, ako ngāue 'a e kau ngāue fakalukufua 'i he fiema'u 'o e ngaahi Potungāue pea 'oku liliu vave 'aupito 'a e ngaahi fiema'u ko ia, ki he taukei mo e 'ilo mei he ta'u ki he ta'u, tupu pē mei he longomo'ui ko ia 'a e kakai ngāue. Ka kuo hoko 'a e ngaahi fakatapatapai ko ē Kōviti 19, ke toe fakafaingata'a ki hono fakangatanga ai 'a e faingamālie ako ngāue 'a e ngaahi Potungāue. Pea taafataha pē 'a e ngaahi Potungāue ko e sio ki he *PSC* ke nau fakahoko e ngaahi polokalama ako ngāue, hangē ko eni ki he palani, ko e tokanga'i hoto taimi, ko e taukei fakataki, ko e fakafaiako, ngaahi alā me'a pehē. 'Oku toe hiki e fiema'u ko ia ia ki he ngaahi fakamatala fekau'aki mo e kau ngāue fakalukufua 'o e fonua, pea 'oku toe fakalahi leva 'a e taumu'a ngāue 'a e ngaahi Potungāue ki he kulupu 2, 'a ia 'oku 'ikai ke nau 'i he malumu 'o e mafai 'o e kau Komisoni. Pea 'oku fiema'u leva ke toe tēnaki mai e kau ngāue he tafa'aki ko eni ke ne fevahevahe'aki e ngaahi ngāue makatu'unga pē he ngaahi fakafe'atungia 'i hono fakama'opo'opo e ngaahi fakamatala kehekehe ko eni mei he ngaahi Potungāue.

Ko e faka'osí leva ko e ngaahi nga'unu fakatekinolosia pē ko e *system* 'e taha. Ko e ngaahi nga'unu fakatekinolosia 'oku fiema'u ia ki he ngaahi ngāue faka-*human resource*, pea mo e teuteu ko ia ke tuku atu e ngaahi fatongia he tafa'aki 'o e *human resource* 'o e Komisoni ki he ngaahi Potungāue. 'Oku 'i ai mo e fokotu'utu'u ke lava hono hoko 'a e ngaahi me'a ngāue faka-*human resource* ki he *system* fakavāhenga, pea 'oku ngāue 'a e timi 'a e Komisoni pea mo e Falepa'anga ke lele fakataha he fo'i polokalama pē 'e taha. Pea ka lava eni, 'e toe lelei ange ai fakahoko ngāue mo fakasi'isi'i 'a e fakamole.

Sea, 'oku ou fakamālō atu ho'omou kei me'a fanongo mai ki he motu'a ni he fakamatala atu e ngaahi me'a ko eni, ka ko ene lava ia e me'a, mālō 'aupito. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia pea ko e fatongia mamafa 'a e Potungāue *portfolio* 'e 6 ko eni, mālō e kei ma'u ivi, fakamaama 'o e tauhi atu e laumālie kiate koe ke fakakakato 'a e fakamatala 'a e ngaahi ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Sea Komiti Kakato: ...Potungāue kehekehe ko eni. Hou'eiki ko 'etau tu'utu'uni 'e fai leva e feme'a'aki ki he Fakamatala Patiseti ko e *Budget Statement* na'e fakamaama 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea pehē ki he 'ū me'a ko ē na'e toki 'osi hono fakamaama 'a e ngaahi palani ngāue ngaahi potungāue fakapule'anga pea 'oatu leva ke mou feme'a'aki. Ko 'etau tu'utu'uni te mou 'oatu pē 'a e faingamālie ke mou feme'a'aki ai, pea ka 'i ai ha fehu'i mo ha fakatonutonu te u hanga pē 'o leva'i atu pē kae lava ke ma'u ho'omou taimi lelei 'aupito ho'omou feme'a'aki. 'E pehe ni leva 'etau kamata, 'e kamata 'a Tongatapu Fika 1, pea hoko mai ai 'a Tongatapu Fika 4, pea lava mei ai ka u toki vahe atu 'a e hoko atu 'etau ngāue, mou feme'a'aki pē ki he poini, he'ikai ke tau toe hala ta'anea ke hangē ko e angamaheni 'o e kuohili ke tau hangē ha *kindergarten* hangē 'oku ui fakamāmani lahi hūfanga he fakatapu e Fale Alea, tau nofo pē 'i loto he lao 'oua toe to'o mai ha teunga kehe ke tui 'i he fatongia totonu ke fai pē hono feme'a'aki he Fale ni pea 'e laumālie lelei ai ho'omou feme'a'aki. Ko ia ai 'ikai ke u toe fakalōloa, Tongatapu Fika 4 te ke me'a leva koe kae toki me'a 'a Tongatapu Fika 1.

Fokotu'u ke toe fakakau mai moe fakamatala ki he 'Ofisi Ateni Seniale moe Omipatimeni.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole Sea fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia. Kole pē 'a'aku pē 'oku tonu koā 'eku ma'u 'oku 'i ai e fanga ki'i palani pehe ni 'oku te'eki fai ha lave ki ai, kapau 'oku pehē ke hoko atu 'a e feme'a'aki ia kae toki ki'i fakakakato mai 'amui ko e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale, ko e 'Omipatimeni, ko Fale Alea ni. Ko e ngaahi palani ko eni te'eki ke fai ha...

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'e Fakafofonga na'e fai pē hono fakatokanga'i, ka 'oku 'i he malumalu foki ia 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. 'Oku ou tui pē 'oku lave'i mahalo 'e toki fakakakato 'a e fatongia 'i he taimi pē ia 'o e 'Eiki Sea, ka na'e 'uhinga foki 'a e feme'a'aki ke 'oange ha faingamālie 'o e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā Kapineti ke nau fakamaama 'enau ngaahi palani. Ko e ngaahi palani 'oku toe ia mau kotoa pē ia he 'Eiki Sea.

Lord Fakafanua: Sea faingamālie pē ke tukuatu he ‘osi ‘a e mālōlō kae tānaki mai ‘eku naunau.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito. Tongatapu Fika 1 me’a mai.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā pehē ki he toenga ‘o e kau Fakafongā. Sea ‘oku ou poupuu atu au ki he me’a na’e fokotu’u ‘e he Fika 4. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ke kakato ‘etau ma’u ki he ngaahi palani. ‘Oku ou fiefia au ‘Eiki Sea kuo a’u ki ha tu’unga tau lava ‘o fakakau mai ha ki’i puipuitu’a nounou pē ko ha ki’i fakama’opo’opo nounou ki he ngaahi palani ngāue ke lava ke tau fakafehoataki lelei ‘a e Fakamatala Patiseti pea mo e Palani Ngāue ki he fo’i Patiseti neongo ‘oku te’eki ke tau a’u ki ai. Ka ko e fiefia ‘e ‘Eiki Sea he ‘oku kamata ke tau lava ‘o fakama’opo’opo lelei ‘a e ngaahi ngāue ko e lahiange ‘a e fakamatala ‘oku tau ma’u, ko e leleiangē ia ‘etau hanga ‘o sivilisi’i mo vakavakai’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘oku fakatokanga’i pē he motu’a ni fakamolemole ‘eku toe ta’ofi ho’o me’a hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu Fika 4. Ko ē ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘e toki ‘i ai pē hono faingamālie ‘o’ona mou feme’a’aki pē.

Siaosi Pohiva: ‘Io.

Sea Komiti Kakato: Ko ‘ene a’u pē ko ē ki he taimi ‘oku hanga ai he ‘Eiki Sea ‘o fakamaama mai e ngaahi palani ko ena ‘e lava pē ke mou toe me’a mai.

Siaosi Pohiva: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ka tau fononga atu pea mo e ngaahi *portfolio* ‘a e Pule’anga ‘oku lahi ki ai ho’omou tokanga. Maau pē ‘etau me’a faka-Fale Alea ‘atautolu mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a, ‘oku ‘i ai mo e ki’i fakamatala ia ‘e taha Sea ‘oku ou kole au ia fakamatoato na’a lava ‘o ma’u mai mo ia pea tau toki hoko atu ki hono tipeiti’i. Ko e ngaahi ngāue kotoa pē, ngāue’anga kotoa pē kuo pau ke tau vakai’i ‘a e ngāue na’e lava mai ‘i he ta’u kuohili, pea ‘i he fo’i maama ko ia he ko eni ‘oku tau ‘omai ‘a e palani. Na’e tufa mai he ta’u kuo’osi ‘a e *corporate plan* ta’u ‘e tolu, ko e me’a ‘oku ou kole ‘e au Sea pē ‘e lava ke ‘omai ha ki’i fo’i *summary* he ngaahi potungāue kotoa ko eni ‘e 25, ko e hā e ngaahi ngāue kuo lava a’u mai ki he ‘aho ni ke lava ‘o kakato ‘emau hanga ‘o sivilisi’i mo vakavakai’i, ...

<007>

Taimi: 1045-1050

Kole Tongatapu 1 ke toe tanaki mai fakamatala ki he pa’anga kuo fakamoleki mo e ngaue kuo lava.

Siaosi Pohiva: ... vakai’i e ngāue kae lava fai ha fakalelei ai ki he patiseti. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fokotu’u Sea. Kuo u ‘osi ma’u ‘e au heni ‘oku nau teuteu ‘a e fanga ki’i tēpile, ko e to’o pē eni ia mei he ngaahi *corporate plan* ē mo e *annual plan* ‘a e fanga ki’i tēpile ‘oku ‘osi ‘asi ai pē ai ‘a e *activities*, fanga ki’i ngāue, *key performance indicators* ko fē ‘a e taimi ‘e ‘osi ai e fo’i ta’u ‘e 3 ko eni. Ko e hā ‘a e ngaahi *outcomes STG outcomes* pea ‘oku ‘i ai pea mo hono fo’i

pa'anga. Ko 'eku kolé 'aku ia 'e Sea t̄naki atu 'a e fo'i kolomu 'e 2 ki ai. Ko e h̄a 'a e pa'anga kuo 'osi fakamolekí pea ko e h̄a ha ki'i fakamatala nounou ki he nḡaue kuo lava.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga fakamolemole. Minisitā Lao.

Fakaha Minisita Lao koe me'a ko ia 'oku 'i he Lipooti Fakata'u.

'Eiki Minisitā Lao : Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Palēmia mo e Hou'eiki 'o e Falé ni. 'Eiki Sea 'oku 'i ai e me'a ko e lipooti fakata'u 'oku 'oatu kakato ai 'a e 'ū me'a ko iá. Pea t̄naki ki aí, kimu'a 'i he taimi 'o e *budget*, 'oku 'omai ai 'a e fakamatala pa'anga ko ē 'a e Pule'angá. Ma'u kakato pē 'a e 'ū me'a ko iá ai. 'Oku 'ikai ke u tui au ko ha me'a ia ke 'oatu he taimí ni. Ko e me'a ko iá 'e ma'u k̄toa 'i he lipootí pea 'oku tu'utu'uni ia 'e he Konisitūtoné lipooti fakata'ú. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva : Mālō Sea 'oku mahino pē kia au ia 'a e fakamatala 'oku 'omai 'e he Minisitā, ka ko e fakapotopoto taha 'etau nḡaue ke 'omai ha ki'i fakamatala. Ko u manatu'i lolotonga e tipeiti e ta'u kuo 'osí na'e fokotu'u 'e he 'Eiki Nōpelé ke 'omai ha *cash flow* ke tau 'ilo ko e h̄a 'a e tu'unga totonu 'oku 'i aí ka e lava 'o fakamā'opo'opo lelei 'etau ngaahi tipeití. Pea 'oku tatau tofu pē ia mo e kole ko ení Sea. Mahino pē 'e 'omai 'a e ngaahi lipooti. 'Oku fiema'u 'a e ki'i *summary* ia 'oku tu'utu'uni ia 'e he Konisitūtoné. Ka 'i ai ha me'a 'oku fiema'u 'e he Falé ni 'oku totonu ke fakahoko mai 'e he kau Minisitā ke lava ke tau hanga 'o... 'Eiki Sea, na'a tau toki situ'a pē..

'Eiki Minisitā Lao : Fakatonutonu atu Sea. 'E fakahoko atu ia fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Lao. Fakatonutonú ia.

Sea Komiti Kakato : 'Io tonu e fakatonutonú.

Siaosi Pohiva : Ko e kupu 51 Konisitūtone kupu si'i (5). Kuo pau ke fa'u 'e he Minisitā takitaha ha lipooti fakata'u ki he Fale Aleá 'o fale'i fekau'aki mo e ngaahi nḡaue mo e ngaahi palani 'o 'ene Potunḡaue, pea kapau 'oku faka'amu 'a e Fale Aleá ke 'ilo ki ha toe me'a felāve'i mo e Potunḡaue 'a e Minisitā kuo pau ke ne tali 'a e ngaahi fehu'i kotoa kuo 'oatu kiate ia 'e he Fale Aleá, pea lipooti 'a e me'a kotoa fekau'aki mo 'ene Potunḡaue.

'Eiki Minisitā Lao : Ko ia 'Eiki Sea. Lipooti kotoa ia 'i he lipooti fakata'u ko ē tu'utu'uni 'e he Konisitūtoné. Pea ko e toenga pa'anga ko ē 'a e Pule'angá ma'u ia 'i he fakamatala pa'anga 'a e Pule'angá 'osi 'atita'í.

Siaosi Pohiva : Mālō Sea. Kupu 53: Ke 'atu 'e he Minisitā Pa'angá he tohi fakamatala ki he Fale Aleá, pea ka fakataha 'a e Fale Aleá 'e 'atu 'e he Minisitā Pa'angá koe'uhi ko e Kapinetí ha tohi fakamatala ki he anga 'o e tauhi 'o e pa'anga kotoa pē, 'a hono h̄u mai mo hono h̄u atu 'i he ta'u ko ē ke talu mei he fakataha Fale Alea ..

'Eiki Minisitā Lao : Ko ia Sea ko e *Public Accounts* 'osi 'oatu mo ia.

Siaosi Pohiva : 'Oku mahino pē Sea, ko 'eku talanoa eni 'a'aku ki he fakapotopoto tahá mo tonu. 'E 'omai e lipooti ia ko ē kuo 'osi 'etau talanoa'i ia 'e tautolu e patisetí. Pea ko e h̄a leva hono 'aonga ke tau nofo 'o fakatonutonu e patiseti ko ení mo e lao ko ení kapau 'e 'omai e

lipootí kuo 'osi e ngāue ia ko ia na'e mahu'inga ki aí. Ko e 'uhinga 'eku kolé Sea 'ikai ko e lipooti ko iá. Ko ha ki'i *summary*, he 'oku 'osi 'i ai pē 'a e fo'i tēpile 'i he ngaahi palani kotoa. Kapau te mou me'a hifo pē 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea ke u ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato : Tali e tokoní?

Siaosi Pohiva : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Vakai pē ki he patisetí, ko e patisetí, mo'oni 'aupito e me'a ia 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā Lao. Ko e fakamatala pa'angá ko e me'a foki 'oku *public* kuo pau ke 'osi hono taimi pea 'oku tala pē ia 'e he laó. Ko e Konisitūtoné ē 'oku tau vakai ki aí, ka 'oku 'i ai leva pea mo e toe Lao Pa'angá ko ia 'oku tau tō hifo ai ki he *detail*, he 'oku talamai hono taimi ia 'o'ona mo e taimi ke 'atita, mo e taimi 'omai ai ki heni e lipooti ko iá. Ka ko e taimi ko eni 'oku tau talanoa 'i he patisetí te mou me'a pē moutolu 'oku 'i ai e ki'i fo'i kōlomu. Ko e ...

<008>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia:... me'a ko eni he patiseti 'o e ta'u kuo 'osi. Pea toe 'i ai leva mo e ki'i fo'i kolomu 'e taha ko e talamai ko e ki'i fakafuofua ia. Pea toki a'u leva ki he fo'i fakafuofua ko eni ki he ta'u fo'ou, fai 'aki pē fo'i me'a ko ia. Ko e toe 'ai ia ko ē ke toe 'ai ke ma toe o 'o toe 'omai e fo'i fakafuofua ke, faifai pea tau fakafekiki heni pea faka'ilo ai ha taha ia ta ko ē 'oku ta ko ē 'oku ko e fu'u me'a ia 'oku te'eki ai ke fakapapau'i. 'Oku ou pehē kuo fe'unga e ki'i fo'i fakafuofua ko ia. Kapau 'oku toe 'alu ia ki ha me'a 'e taha 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e 'uhinga ia ki he hā, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia, Fakafofonga ko e ngaahi tokoni mo e fakatonutonu ki he me'a 'oku hoha'a ki ai e Feitu'una, kou tui pē kuo maama lelei e me'a na'e fai ki ai 'a e hoha'a 'a e Feitu'una.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. 'Oku te'eki ai pē ke fu'u maama lelei ki he motu'a ni Sea. 'Oku 'ikai ke u tokanga au ki he fakamatala 'atita mo e pa'anga ko ia. Kou tokanga au ko e hā e ngaahi ngāue kuo lava kae lava ke tonu 'etau sio ki he palani ko eni mo hono fakafehokotaki he patiseti kuo 'osi talamai pē ia he ngaahi *activity* ko eni ko e ngaahi *activity* ē pea mo hono, mo e *indicator* ko e me'a kou fiema'u ha ki'i *summary* 'e Sea 'oku 'ikai ke u tui 'oku faingata'a eni he 'oku 'osi 'i ai e tēpile heni he 'ū palani kotoa pē ko e me'a pē ko e ki'i fakamatala nounou he fo'i *activity* kotoa pē he ko e me'a eni 'e lava hoko Sea. 'Asi mai e me'a ia hē ta ko ē 'oku 'alu 'a e ngāue ia 'o fai he ki'i feitu'u kehe. Ko e me'a ia 'oku fiema'u ke tau 'ilo kae lava ke tonu 'etau ngāue mo 'etau palani ki he kaha'u 'e lava fēfē ke tau ke tau talanoa he, he Lao ko eni ko e Patiseti kapau 'oku 'ikai ke mahino lelei kiate kitautolu ko e hā e ngaahi 'alunga 'o e pa'anga ko eni? 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke tau 'ilo ki he pa'anga kapau 'oku fiema'u pē ke puli tuku ai pē ia. Mahino 'aupito pē 'omai e ki'i 'a e ki'i fakamole he ta'u ko ē mo e ta'u ko ē ko e me'a kou tokanga au ki ai ko e hā ha ngāue kuo lava pea lava ke faingofua 'emau, 'emau ngāue mau tipeiti ko e kau Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Fefakatau'aki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea, tapu atu ki he Feitu'una kae 'uma'ā e Komiti 'Eiki ko e tokoni atu pē Sea 'oku ongo lelei 'aupito e tokanga 'a e Fakafofongá ka 'oku hangē pē ko e 'oatu ko eni pea mei he tēpile 'a e Pule'angá 'e faingata'a ke tau fai fakataha 'a e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai he 'oku 'i ai hono ngaahi tu'utu'uni, fakatātā pē ko e lipooti ko ē ngāue ta'u fakapa'anga lolotongá 'oku toki 'osi e ta'u ia he 'osi 'o Sune pea toki fakakakato leva hono lipooti 'o 'omai ki he Kapineti pea 'omai ki he Fale ni 'o fakatatau pea mo e Konisitūtone, tānaki ki ai Sea ko e ki'i puipuitu'a pē ko e ngāue ki he patiseti ko eni 'oku kamata ia 'i loto he Pule'anga mei Tisema 'o e ta'u kuo 'osi pea ko e ngaahi 'uhinga ko ē mo e fakaikiiki 'oku tokanga ki ai e Fakafofonga ko e ngāue ia 'oku fai 'a ia 'oku pau ke hanga he potungāue kotoa pē 'o fokotu'u mai 'a 'ene ngaahi ngāue kuo lava mo e ngaahi ngāue 'oku ne fokotu'u mai ke fakakakato pea 'i loto he founga ngāue 'a e Pule'angá pea mo e tataki 'e he Fale Pa'anga 'oku fai hono siofi fakatatau ki he pa'anga 'oku malava. Pea ko e kātōa e ngaahi me'a ko ē 'oku tokanga mai ki ai ko ia ia ne fokotu'u fakalukufua mai 'i he patiseti ka ko e tumutumu 'o e patiseti ia hangē pē 'oku 'oatu ko e fika pea mo hono ki'i fakamatala nounou ke mahino 'o fakatatau pea mo hono pepá.

Ko e faka'osi pē Sea mei he ngaahi ta'u kuo hilí na'e ngāue lahi 'aupito 'a e Pule'anga ke faingofua 'a e pepa patiseti pea mo hono 'esitimeti kou tui te mou me'a pē ko e ngaahi ta'u kimu'a atu ne matolu ange mo lahi ange e ngaahi fakamatalá. Ko e kotoa e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofongá 'e lava pē 'o ma'u ka he 'ikai ke lava ia 'o ma'u fakaikiiki fakatatau ki hono fakapepa mo e founga ko eni pea mo hono ngaahi tu'utu'uni 'e malava ke ne ma'u 'e ia he taimi 'i tu'a mo e ngaahi fakamatala mei tu'a kae lava pē 'o fai e tokoni atu 'a e Pule'anga ki he tafa'aki ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ...tokoni 'Eiki Minisitā.

Losaline Ma'asi: Sea kole mu'a ha ki'i faingamālie. Tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato. Fakatapu ki he Sea 'o e Fale Alea pea pehē 'eku fakatapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko 'eku tu'u pē 'a'aku keu pou pou pē ki he Fakafofonga Fika 1 'oku 'i ai pē foki 'i he ngāue ia 'a e ngaahi potungāue 'a e *quarterly report* 'a ia ko e, ko e ngāue ko ia ia 'oku nau lipooti fakakuata pē nautolu. 'Osi eni e kuata 'e tolu 'o e ta'u fakapa'anga ko eni pea kou tui au 'oku 'osi ma'u pē 'e he ngaahi potungāue ia 'a e ngaahi ngāue ko ē kuo 'osi lava ko ē 'o fakakakato he ta'u toe pē eni ia e fo'i kuata 'e taha hangē pē ko e Lipooti ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e lipooti ko eni he budgest *statement* kuo 'osi fakakakato mai 'e ia 'a e ngaahi ngāue 'i he kuata 'e tolu pea toe fakakakato mai 'a e fo'i kuata, toe pē kuata 'e taha pea hangē ...

<009>

Taimi: 1055-1100

Losaline Ma'asi: ... ko e me'a ko ia ko ē 'a e, 'a Tongatapu Fika 1 ko e fiema'u pē ha ki'i *summary* 'o e ngāue ko ē kuo lavá. Ka ko e ngaahi lipooti fakakuata ko ia ko ē 'a e ngaahi potungāue ko u tui au 'e faingofua pē ia 'e ma'u pē ia mei he ngaahi potungāue pea fakafou mai he kau Minisitā. Mālō Sea ko e ki'i tokoni pē ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io mahino kiate au e me'a 'oku fai ki ai e feme'a'aki. 'Oku 'i loto pē ia he Pule'angá ka 'oku hangē 'oku mafatukituki ho'omou me'a malangá hangē 'oku fūfū'i. Ko e 'uhinga ia e laó. Me'a kotoa pē 'e hoko 'a e tu'utu'uni ki he lao, lao. He'ikai ke tau tafoki pē tau fiema'u pehē atu, tuku ā e lao e halá ka tau 'alu tautolu 'i tahi hē. Ko e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e Pule'angá Hou'eiki. Ko e ngaahi fakamatala ko eni 'oku mou feme'a'aki

‘o fehu’ia e Pule’angá ‘oku ma’u pē ia ka ‘oku ‘i ai hono ngaahi tu’utu’uni fakangāue fakapotungāue pea toki ‘omai ki Fale Aleá. Pea ‘oku fu’u pongipongia ke tau alea’i he te mou fetuputāmaki’aki ai ka ko e ‘ū me’a ko ía ko ē ‘oku me’a mai he Pule’angá ‘oku ‘i loto pē. Pea ‘oku ou lave’i pē ‘oku mahu’inga pē hano fakahoha’asi. Mālō. Me’a mai Fakafofonga. Mālō ‘aupito Tongatapu 5.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. Pea ‘oku ou tui ‘oku toe ki’i maama ange hono ‘omai ‘e Tongatapu 5 pea mahino pē tu’utu’uni ngāué Sea. Ko e, ko e ‘uhinga e hoha’a ‘a e motu’á ni, na’e tō folofola ‘Ene ‘Afió ‘oku ‘ikai ke mau fakahoko homau fatongiá hono vakai’i lelei ‘a e fakahoko fatongia ‘o e Pule’angá. Pea mahino pē ko e lao ē mo hono ngaahi tu’utu’uni. Sea ‘oku tui ‘a e motu’á ni ko e lao ‘oku toe mahu’inga ange mo ma’olunga taha angé ke tau fai e me’a ‘oku totonú ke tau faí. Mahino pē Konisitūtone, mahino pē mo e lao ka ko e fakapotopoto taha eni ‘emau kolé. Sea ‘oku toe ‘aho ‘e 1 mei vacua e ‘aho ni ia mo ‘apongipongi.

Ko ‘eku talanoa ko ení ‘oku ‘i ai e ki’i fo’i tēpile ‘oku ‘osi ‘omai ia he palani kotoa pē. Te u fakatātā ‘aki eni ko u ma’u hake he taimi ni. Fo’i tēpile eni ia me’a he Potungāue Polisi. ‘Ekitiviti 1, ta’ota’ofi, faka’ehi’ehi ‘a e faihiá. 1.1. Ngaahi ngāue mo e kominiuniti. ‘Osi ‘omai hono *KPI, performance indicator* ‘omai mo e *TSDF Outcome 2*. Tāketi *indicator* mo hono patiseti. Ko e kolé pē eni ia. Fo’i kolomu pē ‘e 1 ko e hā e tu’unga ‘oku ‘osi a’u ki ai he taimi ni he ‘oku ‘osi ma’u pē. Ko e kole pē eni ia he ‘oku ‘osi ma’u pē ia ‘i he *quarterly report* hangē, pea ko ‘eku fokotu’u atu Sea kapau ‘e lava ke tau ki’i mālōlō tautolu ‘i he toenga atu ko ení kae me’a atu e Hou’eiki Minisitā ki he’ene ki’i potungāué ‘o teuteu’i. ‘Oku fu’u mahu’inga ki he motu’á ni pea ‘oku ou tui ...

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea. Mālō ‘aupito e fiema’ú ka ‘oku ou tui ‘oku totonu ke ‘omai ‘enautolu ha lao fakatonutonu ke fakatonutonu e me’a ko ē ‘oku tohi’i hinehina mo ‘uli’uli pea kuo talí ‘e he Falé ni mo e fonuá ni ‘o ngāue’aki pea tau hoko atu ai ki he me’a ko ē ‘oku nau fiema’ú. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Lao. ‘E Fakafofonga ‘oku mo’oni ‘aupito ia. Makatu’unga e Lao ‘o e Fakamatala Pa’anga Fakata’ú ‘oku ‘ikai ke fu’u maama mai ka ‘oku ‘i loto pē ‘uhinga ‘o e, ‘o hohoa tatau pea mo e ‘uhinga ‘o e Lao Fakavavevavé. Ko e ngaahi faka’uhinga ko ená pea ko e tu’utu’uni ‘a e Falé ni hangē ko e me’a na’a ke fakamaama maí na’e ‘uhinga pehē tō folofolá, ke tau ngāue e Falé ni ‘o fakatatau ki hono laó. Pea ‘oku pehē ‘uhinga ‘o e Patiseti pē ko e fakamatala ta’ú he ‘ikai toe alea’i ha me’a kehe ‘i tu’a hangē ko e ngaahi fokotu’u ko ená. Pea ka ‘i ai ha fokotu’u pehé na ‘a e Feitu’una ko e tau’atāina pē koe ko e Fakafofonga ke ‘omai ha’o tohi fakatokanga pē ko ha tu’utu’uni ‘i ha hala fononga kehe ki he Sea ‘o e Fale Aleá. Ka ko e taimi ni ‘oku ‘ikai toe alea’i ha me’a kehe te tau nofo pē ‘i loto ‘i he lao ‘o e ta’u fakapa’angá he ‘oku tali e Pule’angá, tali e kakai mo e fakalakalaka e fonuá tautefito ki he fu’u taimi pōpō’uli ko eni ‘oku sēsēlue hotau Tongá. Ka tau toe fakapotopoto tau nga’unu pē mo e taimi faingata’á ni. ‘Oua te tau ‘ai ke tau taula tu’u he ‘e lea mai ‘a hema ki mata’u, ‘ikai toe lava ‘a lotomālie ‘a e fa’unga e ‘uhinga ‘o e laó ke tau fai e ngāue ka tau molomolomuiva’e atu pē. Ko u tui pē ‘oku ki’i tokoni atu pē mo e ‘ū fakamaama ko ē. Me’a mai.

Siaosi Pohiva: Ko u kole fakamolemole atu Sea. Kole fakamolemole atu ki he Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Falé ni. Hā hono faingata’a? Mahino pē kiate au e laó. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a eni ‘oku ou tui au ‘oku fiema’u ke toe liliu ha lao ki ai ...

Taimi: 1100-1105

Siaosi Pohiva: ‘Oku mahu’inga ke ‘ilo ko e hā e ngāue kuo lava, he na’e ‘i ai ‘a e palani ki ai ‘i he ta’u kuo ‘osi, mahino pē lipooti ia, fo’i toe pē eni e māhina ‘e 2, ‘oku ‘osi ‘omai hono fakamatala na’e fai ‘e Tongatapu 5, ‘osi ‘i ai e ki’i fakamatala ia ‘a e Minisitā Pa’anga, makatu’unga he fo’i ngāue ‘eni ‘e fiha kuo lava.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, kole pē mu’a ke u, ko’eku ki’i tokoni atu pē, pea ka ‘ikai pē au, ka ko e ‘uhinga e me’a ‘eku ki’i kole tokoni ko e ki’i fakamaama pē tu’unga ‘oku ‘i ai hotau Fale ‘i he pongipongi ni.

Ko e ki’i tokoni ‘Eiki Sea, koe’uhi ko e fakahokohoko ko ē ‘a e ngāue ‘a e Fale, ‘a ena ko ē na’a ke me’a mai ki ai, ko ene ‘osi pē tali Folofola, pea ko e hoko ki ai ko hono alea’i e Pa’anga Hū atu mo e Pa’anga Hū mai ‘a e Pule’anga. Pea ko e me’a leva ko ē ‘oku hokohoko hifo leva ai e ngāue ‘Eiki Sea, ka ‘oku ‘i ai ha tohi tangi, pē ko ha fokotu’u pē ko ha me’a ‘o fekau’aki mo e patiseti, ko e me’a ia ko ē ‘oku hoko. Pea hokohoko hifo ai e ngāue ‘Eiki Sea ‘o ‘alu ‘o a’u ki he tohi fehu’i pea mo e ngaahi fokotu’u ‘o fekau’aki pea mo e patiseti lolotonga. Ka ko e lolotonga ko eni ‘oku tu’utu’uni ‘e he Fale ke tau ngāue ki he ngaahi ngāue fekau’aki mo e patiseti lolotonga. Pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fiema’u ‘e ha Mēmipa ‘i he Fale ni, tau foki ki Fale Alea kae fokotu’u ki he Sea ‘o e Fale Alea ke ne hanga ‘o fakangofua. ‘Oku ‘asi ia Sea ‘i he 19, 2 mo e 3, ‘a e ‘ū fokotu’utu’u ngāue ‘oku mo’oni pē ‘a e Fakafofonga ia ‘i he’ene hoha’a, ka ko e fokotu’utu’u ko ē ngāue ko ē ke tau ngāue ko ē ki ai ‘Eiki Sea, ‘oku ‘osi fakamatala mahino, mahino ‘aupito ia he fakahokohoko fatongia, ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fiema’u he taimi ni, mo e pa’anga hū atu mo e pa’anga hū mai ‘a e Pule’anga, tohi tangi, ngaahi fokotu’u, ko hono taimi eni ‘o fai ‘o fekau’aki pea mo e fakamatala ko ē ‘o e patiseti, pa’anga hū atu mo e pa’anga hū mai ‘o e taimi ni. Pea ‘oku ‘alu hifo leva ‘i he kongia ki lalo, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fiema’u, tohi fehu’i ki he Pule’anga ‘o fekau’aki ko e hā e ngāue kuo lava, pē ko e ha e ngāue mo e toenga silini mo e me’a pehē, ‘oku ngofua ka ko hono taimi ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole atu ko e Sea pē Fale Alea te ne lava ala fakangofua ke liliu e tohi tu’utu’uni ko ē ‘a e Fale Alea Sea, ko e ki’i tokoni atu pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, ‘e Fakafofonga kei toe pē ho’o taimi, ka tau ki’i mālōlō ka mou toki me’a mai ‘o feme’a’aki. Mālō.

<005>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mālō ho’omou laumālie, na’e ‘i ai ‘a e fiema’u ‘anenai na’e tuku mai mei he tēpile Fakafofonga Kakai mei he Tongatapu Fika 1. Laumālie lelei pē ‘a e ‘Eiki Sea ke fakahoko mai ‘a e me’a na’e fai ki ai ‘a e palani, mālō me’a mai ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e Lord Fakafanua ki he Palani ngāue ‘a e Fale Alea ki he 2021-2024

Lord Fakafanua: Fakatapu atu ki he Feitu’una Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko u fakamālō atu ‘i hono tuku mai ‘a e faingamālie ko eni ke ‘oatu ‘a e Palani Ngāue ‘a e Fale Alea ki he ta’u fakapa’anga 2021 ki he 2022 ki he 2023/24. Sea ko e Patiseti ‘a e Fale Alea ki he ta’u fakapa’anga 2020/21 ‘oku fe’unga fakakātoa mo e pa’anga ‘e uanoa

miliona hiva kilu fā mano nima afe nima ngeau. Ko e Patiseti ko 'eni 'oku muimui ofi 'i he palani ngāue 'o e 'Ofisi Fale Alea ki he ta'u fakapa'anga 2021/22 ki he 2023/24. Ko e Palani Ngāue ko eni 'oku fokotu'u'aki ia 'a e polokalama ngāue ke pouaki mo fakahoko 'a e vīsone 'a e Fale Alea ki he Fale Alea 'oku longomo'ui pea fakakau mai 'a e taha kotoa pē ki ai. 'Oku pou pou foki 'a e palani ngāue 'a e 'ofisi ki he palani fakalalakalaka hono ua 'a Tonga, 'a ia ko e *TSDf* 2 pea mo e vīsone ke paotoloaki 'a e fakalalakalaka 'a e mo'ui 'a e taha kotoa pē. 'Oku fokotu'u ai 'a e ngaahi polokalama ngāue ke a'usia 'a e ongo fokotu'utu'u ngāue ua 'a e palani fakalalakalaka. 'A ia ko e fokotu'utu'u ngāue 'a e 3.4 "Ke fakaonopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitūtone pea mo e ngaahi lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamāmani lahi 'o e ngāue fakatemokalati", pea mo e 3.5 "Ke fakalelei'i e ngaahi vā ngāue fengāue'aki pea mo e ngaahi fakataha 'i he Fakataha Tokoni 'a 'Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea pea mo e Fakamaau'angá.

Ko e ngaahi ta'u foki kuo maliu atu na'e tesi'i 'a e ngaahi tu'unga matu'uaki 'a e Fale Alea ki he ngaahi pole kehekehe hangē ko e ngaahi fakatamaki fakaenatula pea mo e ngaahi fokoutua fakamāmani lahi ko e Koviti-19. Neongo 'a e ngaahi pole ko 'eni, 'oku kei fakama'unga ai pē 'a e tokanga 'a e palani ngāue mo e Patiseti 'o e ta'u fakapa'anga hoko ke fakapapau'i 'oku tau kei malava pē Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o fakakakato hotau ngaahi ngafa fatongia, tefito mo hono fa'u mo fakapaasi 'o e ngaahi lao, fakapaasi 'o e Patiseti, sivisivi'i mo vakai'i 'a e ngāue 'a e Pule'anga, mo fakafongā'i 'a e kakai 'o e fonua.

'I he ta'u fakapa'anga hoko, 'oku 'amanaki ke foki 'a hono fakahoko 'a e fili lahi mo e liliu ki ha to'u faka-Fale Alea fo'ou pea fiema'u ke mateuteu 'a e 'ofisi...

<007>

Taimi: 1130-1135

Lord Fakafanua : ...ki he ngaahi me'a pehē hangē ko e patiseti 'o e 'ofisi 'oku fakataumu'a ki hono fakaivia'i fakapa'anga e ngaahi polokalama ngāue 'a e palani ngāue ke a'usia e visone 'a e Fale Aleá mo pou pou ki he Palani Langa Fakalalakalaka 'a Tongá hono 2 'a ia ko e *TSDf* 2 mo e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'a e Pule'angá 'i he patiseti. 'I he patiseti 'a e 'Ofisi 'o e Fale Aleá 'a ia ko e 20.9 miliona, 'oku 'i loto heni 'a e 13.1 miliona mei he patiseti fakapa'anga 'a e Pule'angá 'a ia ko e *Recurrent Budget* pea mo e 7.8 miliona ko e Tokoni Koloa ia *In Kind* mei hotau ngahi hoa ngāue mei muli.

'I he patiseti 'oku fakapa'anga 'e he Pule'angá 'a ia ko e 13.1 miliona 'oku hiki'aki 'a e 6 kilu 7 mano, 'a ia ko e hiki'aki ia 'a e peseti 'e 5%. 'Oku makatu'unga eni 'i he pa'anga fo'ou tñaki mai 'a ia ko e ngaahi *new initiatives* 'i he patiseti 'a e Fale Aleá. Ko e hiki ko eni 'oku 'i he vouti ia 'a e Pa'anga Tokoni Fakavāhenga Filí pē ko e *Constituency Grant*.

'Uluakí ko e hiki 'i he Pa'anga Tokoni Fakavāhenga Fili 'aki 'a e 5 mano 'a e Vāhenga Fili kotoa pē mo e kotoa e ngaahi 'ofisi mo e ngaahi Vāhenga Fili 'e 17. 'A ia ko e ngaahi Vāhenga Fili pē eni 'o e Fakafongā 'o e Kakaí 'ikai ke kau ai 'a e Vāhenga Fili 'e 9 'a e Hou'eiki Nōpelé. 'Oku fe'unga fakakātoa mo e fakamole 'e 8 kilu 5 mano, 'oku hiki 'aki ai 'a e Pa'anga Tokoni Fakavāhenga Fili mei he 2 kilu 5 mano ki he 3 kilu ki he Vāhenga Fili 'i he ta'u.

Ko hono uá ko e pa'anga 'e 2 kilu 'a ia 'oku vahe'i ki hono fakaivia'i mo hono fakalele 'o e 'Ofisi 'o e kau Fakafongā Hou'eiki Nōpelé, 'a ia ko e 'ofisi pē 'e taha 'oku fakakātoa ki ai e Hou'eiki

Nōpele 'e 9. 'Oku hoko atu pē foki 'a e ngaahi ngāue angamaheni 'o e 'Ofisi fakatatau ki he pa'anga ngāue 'a e Fale Aleá. Ko e vāhenga mo e ngaahi monū'ia kehe 'o e Ofisi Fale Aleá, 'oku 'i he 3.5 miliona 'a ia ko e peseti ia 'e 27.27% 'o e patiseti 'a ia 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'angá. 'Oku hoko atu foki hono feau fakapa'anga hono tokangaekina 'a e monū'ia 'oku foaki 'e he Fale Aleá ki he Hou'eiki Mēmipá, mo e kau ngāue ki hono malu'i 'a ia ko e *insurances* 'i he malu'i 'o e mo'ui lelei ko e *Medical Insurance*. Na'e 'osi kamata mai hono ngāue'aki mo hono totongi atu 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 'a hono totongi atu 'o e malu'i ko eni. 'Oku hā mai 'i he ngaahi ola lelei 'o e ngaahi fokotu'utu'ú, ko ia 'oku malava 'o ngāue'aki, malava ange 'a e patiseti ke fe'ao mo e fakamole ko iá 'o fakahoa ia mo e fakamole ki ha faito'o fakafalemahaki 'i muli. 'Oku hoko atu ai pē hono vahe'i 'a e pa'anga ko eni 'i loto pē 'i he patiseti 'o 'ikai ke toe fiema'u ha pa'anga ke tākaki ki he'etau vouti.

'I he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga hokó 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha pa'anga 'oku vahe'i ki he folau ki muli pē ko e *overseas travel*. Makatu'unga pē eni 'i he KOVITI 19 mo e kei tāpuni 'a e kau'āfonuá. Ka 'oku toe fakalahi 'a e patiseti ki he folau fakalotofonuá koe'uhi ko e ngaahi fatongia 'o e Hou'eiki Mēmipá ki he 'otumotú. 'Oku 'i ai pē foki mo e pa'anga 'oku vahe'i 'i he Ako Ngāue 'a ia ko e 5 kilu 7 mano 'a ia 'oku fakaivia'i fakapa'anga ia he ngaahi fokotu'utu'u ki he ngaahi polokalama ako ki he ta'u fakapa'anga hokó ma'á e Hou'eiki Mēmipá. Kae 'uma'ā foki 'a e Hou'eiki Mēmipá 'i he kamata 'o e to'u Fale Alea hokó. 'E fakapa'anga foki mo e ngaahi polokalama *Public Education* 'a e Fale Aleá pē ko e *public outreach* 'o hangē ko e Fale Alea 'a e To'utupu mo e Fale Alea 'a e Hou'eiki Fafiné.

Hou'eiki, 'i he patiseti tokoni koloá 'a ia ko e *In Kind* 'oku fe'unga foki ia mo e 7.8 miliona 'a ia 'oku hiki'aki ia 'a e peseti 'e 91%. 'Oku makatu'unga eni 'i he langa e 'Ofisi fo'ou e Fale Aleá. 'Oku tukupā 'e 'Ofisi Fale Aleá ke fakahoko honau fatongia 'i he founa fakapolofesinale 'i hono poupu'i 'a e Hou'eiki Mēmipá 'o e Fale Aleá ke kei malava pē Hou'eiki Mēmipá 'o fakahoko honau ngaahi fatongia tu'utu'uni 'e he Laó mo e Konisitūtoné, neongo e ngaahi pole 'o e kuonga ni. Sea ko e fakamatala nounou pē ia ki he *corporate plan* ko eni 'a e Fale Aleá kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fahu'i, 'atā pē. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Sea. Fakafofonga ko e lipooti ē...

<008>

Taimi: 1135-1140

Sea Komiti Kakato: Hoko atu e feme'a'aki ia.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea e ma'u faingamālie. Sea ko u fakamālō atu ki he, ki he Minisitā Polisi he'ene tokoni mai he mahu'inga 'o e lipooti. 'E Sea ko u tui 'oku 'ikai ko ha me'a mavahe eni ia mei he patiseti 'oku ou tokanga ki ai. Ko e patiseti 'oku fatu kātoa ia mei he ngaahi taumu'a ngāue. Pea 'alu hifo ai 'o a'u ki he ngaahi palani *corporate plans* 'o fai ai hono fakapa'anga ko eni 'a e ngaahi ngāue ko ia pē ko e ngaahi activity 'oku tuku mai he *corporate plan*. Ko e makatu'unga 'a e kole 'a e motu'a ni Sea ko u tui 'oku poupu pē ki ai hoku kaungā Fakafofonga ko eni 'e kakato ange 'a e ngāue, 'oku ou tui 'o kapau ko ha me'a 'oku ngali fo'ou eni na ko e taimi totonu pē eni ke tau fakalelei'i ai 'etau ngāue. Kole atu pē Hou'eiki Minisitā he ko e anga ia 'a e tui 'a e motu'a ni ke lava fakakakato ko e lahi ange e fakamatala 'oku ma'ú ko e tonu ange ia tonu ange ia mo fakaofiofi atu he lelei taha 'a e fakahoko fatongia 'a e mātu'a ni. 'Ikai ke u tui ko ha me'a faingata'a ke tau alea pē, na'a tau loto pē 'aneafi ke fakakau mai 'a e hono 'omai ha ki'i puipuitu'a nounou 'o e ngaahi palani ngāue, founa fo'ou eni 'oku tau

ngāue'aki he taimi ni, talanoa'i fakataha 'a e 'a e ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi potungāue fakataha pea mo e fakamatala patiseti. Ko e ngaahi me'a lelei kotoa ko ia 'oku fai atu ai e kole 'a e motu'a ni na'a lava mu'a ke teuteu'i mai ki he Monité ke tau 'ai ha vakai ki ai ha ki'i *summary* nounou pē ke makatu'unga lelei ai 'a 'etau tipeiti ko eni 'i he patiseti. 'Oku 'ikai ke u loto ke, ke tau tali e patiseti ko eni ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kau ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: 'Io. Fakatonutonu, me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Seá pea tapu pea mo e Fale 'Eiki. 'Eiki Sea ko e fakatonutonu 'oku pehe ni, 'a e halafononga mo e tu'utu'uni ko ē ki he ngaahi fakamatala 'oku 'omai ki he Falé pea mo e patiseti. Kuo 'osi 'i he komiti ko eni 'Eiki Sea 'a e fakamatala pa'anga *public account* 2019 ki he 2019/2020. Fakamatala pa'anga fakamuimui taha ia kuo 'osi 'atita'i. Ko e patiseti ko eni 'i he 'aho ni ho'omou me'a ki ai 'oku 'osi 'i ai 'a e *revise* 'o e patiseti ki he ta'u fakapa'anga lolotongá 2021. 'I ai e fo'i kolomu ai ko hono *revise* ia 'o a'u ko ē ki he 'aho 30 'o Sune. Pea 'oku 'i ai leva pea mo e patiseti fo'ou 2021/2022.

Ko e *briefing* ko ē na'a ku fai 'Eiki Sea na'a ku fakahoha'a ai ki he ngāue 'oku lolotonga fakahoko he Pule'anga he ta'u ngāue ko eni. Pea mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'anga ki he 2021/2022. Ko e *corporate plan* ko ē na'e me'a atu ki ai 'a e Hou'eiki Minisitā 'oku fa'o kátoa ai 'a e ngaahi fakamatala hā e ngaahi ngāue kuo lava, hā e ngaahi ngāue 'e hoko atu he ta'u fakapa'anga hoko 'o a'u ai ki hono fakapa'anga. Ko e lipooti ko eni 'o e ta'u ngāue *financial year* 'a ia ki he ki he ta'u 2019/2020 'a e Lipooti Fakata'u ko ē 'a e Hou'eiki Minisitā ki he ngāue ko ē na'e lava he ta'u ko ia, 'oku 'osi maau e lipooti ko ia 'Eiki Sea, 'e ko e konga lahi 'oku 'osi 'i he Kalake 'o e Falé ka kuo 'osi maau e Hou'eiki Minisitā ia mo e Pule'anga 'o fakahū mai e lipooti ko ia. Ko e lipooti fakamatala ngāue ko ē pē ko e, ki he ta'u ngāue ko eni 2021 toki 'osi e ta'u fakapa'anga he 'aho 30 'o Sune pea kuo pau ke maau mai ia ki heni Sepitema 'o e ta'u ko eni Sea. Ko e founga ngāue ia, me'a ia 'oku tu'utu'uni 'e he laó. Kou kole atu ki he Fakafofonga ko eni ko e kátoa e 'ū fakamatala ko eni 'oku 'osi 'i heni hulu 'ānoa ia ke alea'i 'aki 'a e 'a e patiseti ...

<009>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... mo e fokotu'utu'u ngāue ko ē ki he ta'u ko eni kuo tau siofia ki ai 'Eiki Sea. Kapau ko e me'a pē eni ia 'oku tu'u 'o vili kikihi ai 'Eiki Sea ko u kole atu, tuku mai ia ki he tēpile e Hou'eiki ke nau me'a nautolu hetau Patiseti. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kole Fakafofonga Tongatapu 1 ki he Lipooti Ngaue mei he kau Minisita

Siaosi Pohiva: Mālō 'Eiki Sea. 'Oku mahino pē me'a 'oku fakamatala mai he Minisitā ia ko e lipooti ngāue. Pea mahino pē 'oku toki *due* mai 'i Sepitema. Ko 'etau talanoa'i eni 'etautolu e lao ke paasi 'i he mahina ko eni ko Suné pea 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito e ngaahi fakamatala e ni'ihi 'oku fiema'u pea mei he Pule'angá ke makatu'unga ai ha'amau tipeiti mo ha'amau alea'i 'a e ngaahi lao ko íá ke hoko atú.

Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘ekitivitī ‘oku fakahoko na’e ‘osi fakakau he ngaahi palaní. Ko e me’a ‘oku mau fiema’u ke mau ‘ilo ki ai pē na’e fakahoko e ngaahi ‘ekitivitī ko iá pē ‘ikai, he na’e ‘i ai hono silini. Ko e ‘uhinga ia ‘oku mau kole atu ai ke ‘omai ‘a e ngaahi, ‘oku mahino pē ‘e toki ‘osi ka ‘oku lava ‘o ma’u e fanga ki’i lipooti. Ko u tui ko homou kau ngāué, ‘oku ‘i ai e me’a mahu’inga ‘i he taimi ko ē ‘oku *implement* ai e Patisetí ko e *monitoring*. Pea ko e *monitoring* ‘oku fai ma’u pē ma’u pē. Pea ‘oku totonu kapau ‘oku ‘ikai ke fakahoko e ngāue ko iá pea ‘oku totonu ke tau hanga ‘o fakalelei’i ai leva ‘etau founa ngāué Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘oku vili ‘etau, ‘oku tokanga atu ai e motu’á ni *implementation* ‘o e Patisetí mo hono *monitor* ‘o e Patisetí ko e ongo fo’i ngāue pau ia ‘oku fai ‘e he fonua kotoa pē. Ko u faka’amu ke ma’u e lipooti *monitoring* ko iá ke tau sio ki ai pea lava ke tau fokotu’utu’u ‘a ‘etau palani mo e lao ke hoko atú. ‘E toki ‘omai ‘i Sepitema ia ‘a e lipooti fakangāue fakata’ú pea ko e hā leva hono ‘aonga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fatongia ia ‘o e Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā. Te mou toe Minisitā moutolu? Na’e ‘osi ‘i ai homou taimi pea ‘oku ‘i ai hono taimi ke ‘omai e lipooti ko iá. Ko hono fakalele e Pule’angá ko e fatongia ia ‘a e ‘Eiki Palēmiá pea mo e Hou’eiki Minisitā. Pea ko e ‘osi e taimi ‘oku tu’utu’uni he laó pea ‘oku tu’utu’uni mo hono lipooti ke ‘omai. Ko u kole atu ke tuku ho’o vili ta’e’unuá mo e mole taimi e Falé.

Siaosi Pohiva: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: ‘Oku mahino pē tu’utu’uni. Ko e fakapotopoto tahá mo e tu’utu’uni ‘a e lelei tahá ‘oku fai ki ai ‘a e kole ko ení.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea. ‘Oku tau ngāue fakatatau ki he lao, tu’utu’uni ‘a e laó. Kapau te tau fai ki he fakapotopotó te au fetō’aki ai ‘Eiki Sea. Na’e me’a mai ia ke tuku e laó ia kae fai e fakapotopotó. Tuku ia ‘oku hala ia! Tau muimui ki he tu’utu’uni ‘a e laó pea ‘e vave ‘etau ngāué.

Sea Komiti Kakato: Tonu e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā. Fakafofonga pau pē ke paasi e laó pea toki ‘omai ‘ū lipooti e me’a ko ena ‘oku fiema’u he Feitu’una fakatatau ki he ‘ū ngāue ‘a e Pule’angá. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala fakata’u ki he ngaahi kuata. Me’a mai.

Siaosi Pohiva: Sea kapau ‘oku faingata’a ke ‘omai ‘a e ki’i fakamatala ko ia he taimi ni, faka’atā mai e kau Minisitā ia ke mau a’u mautolu ki honau ngaahi potungāué ‘o fai e ki’i ngāue ko iá he *weekend* ko ení. Faka’amu ke mau ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea. Fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā, Fakafofonga he’ikai malava.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kapau ‘oku mou fie Minisitā pea pule Konisitūtoné.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’a mou Minisitā he ‘aneafī, ‘aho ní mou me’a mai hena. Ko e anga ia e pule ‘a e Konisitūtoné. Tau tauhi e laó.

Siaosi Pohiva: Sea fakatonutonu atu ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pohiva: ...nau toki hū mai pē he ta’u kuo’osí. Na’e ‘ikai ke u Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. ‘E Hou’eiki mou feme’a’aki lelei pē. Nau kole atu ‘anenai ke tau, ke mou feme’a’aki pē he me’a ‘oku fai hono alea’í.

Siaosi Pohiva: Sea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia ko e mamahi’i. Mālō Sea. Ko e mamahi’i pē eni ia ‘etau ngāué Sea. ‘Oku ‘ikai ko ha fai eni ia ma’a e lelei ‘a’aku.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Siaosi Pohiva: Ko e fai eni ma’a e lelei ‘a e kakai ‘o e fonuá. Pea ko u kole fakamolemole atu na’a pehē ‘oku ‘i ai vili kikihi. ‘Oku ‘i ai e makatu’unga pea ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga lelei. He’ikai ke lava ‘o fakahoko lelei hoku fatongiá kapau he’ikai ke u lava ‘o ma’u kakato fakamatala ki ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku pule e laó.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ia. Tonu ‘aupito e fakatonutonu ko iá Fakafofonga. ‘Io. Me’a mai Tongatapu Fika 9 pea toki hoko mai ‘a Tongatapu Fika 4. Ko u tui pē ‘oku maama lelei e me’a kuo fakatonutonu mai mei he tafa’aki e Pule’angá he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Me’a mai.

Poupou Tongatapu 9 ki ha lipooti ngaue mei he kau Minisita ki he ngaahi ngaue kuo lava

Penisimani Fifita: Tapu mo e ‘afio ‘a e ‘Otuá hotau lotolotonga, tapu mo ‘Ene ‘Afió ko e Tu’i ‘o Tonga, Tupou VI. Tapu mo e Feitu’una ko e ‘Eiki Sea ‘a e Komiti Kakató. Tapu mo e Palēmiá kae ‘uma’ā e kau Minisitā. Tapu mo e kau Fakafofonga ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘o e fonuá. Tapu mo e kaungā Fakafofonga ‘o e kaungā Fakafofonga ‘o e Kakaí ...

<002>

Taimi 1145-1150

Penisimani Fifita: ... tau fakafeta’i ki he ‘Otua ‘i he fakakoloa kuo fai ma’a tautolu ‘o tau a’u mai ki he ‘aho ko eni.

‘E Sea ‘oku ou fokoutua hake ke poupou ki he fokotu’u kuo fai ‘e he Tongatapu 1. Ko e ta’u eni ia ‘oku makehe ia, ‘a e Tō Folofola, pea kuo ‘osi fai ‘etau Tali Folofola, pea ‘oku toe fiema’u ke toe fakahoko ia ki Palasi ko e hā e me’a kuo lava ‘i he ta’u. Ko e taha he huelo koula ‘o e tamokalati ko e ‘ata ki tu’a.

Na’e fai ‘a e Folofola ‘o ‘i ai e ngaahi poini ‘e 11, ko e poini hono 10, ‘ikai fakahoko ‘e he Fale Alea ‘a ‘ene ngāue ko e vakai’i lelei ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho. Ko e me’a ia

‘oku mau tangi atu ai, Hou’eiki Pule’anga, ‘omai e fakamatala ko ē ka mau hanga ‘o vakai’i lelei ‘a e ngāue.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ki’i fakatonutonu atu pē mu’a ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, fakatonutonu,

Fakamala’a’ala ‘a e Minisita Polisi ki he ngaahi founga ngaue ‘oku ngaue’aki

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea, he ‘ikai ke lava e Pule’anga ‘o ‘oatu e me’a ko ē ‘oku mou loto ki ai, ta’etemou fai ha ngāue ki he tu’utu’uni ngāue ‘a e Fale Alea, pea mo e lao, ‘ikai ke malava ia ke ‘oatu he ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ia ‘a e lao.

Ko e Folofola ko ē ‘o e Folofola, ko e fekau ke fai he ta’u ko eni, ko e me’a ko ē ‘oku mou feinga mai ki ai, ko e ngāue ia na’a mou tali ‘i he ta’u kuohili. Ko e patiseti ko eni ‘oku ‘i ai e fakamatala patiseti ai ‘oku ne hanga ‘o fakamatala’i ‘a e founga ko ē ke ngāue’aki mo e me’a ko ē ‘oku fiema’u ‘e he fonua, he fakamatala patiseti. Ko e patiseti, fika, ‘oku tu’u ai e fakamatala ‘o e ta’u kuohili ‘a e 20/21 kae ‘oleva kuo a’u ki Sune, pea ‘oku ‘i ai mo e fakamatala 21/22 ke kamata ia he ‘osi ko ē ‘a Sune ‘aho 1. Kapau leva ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fiema’u pea mo e patiseti mo hono ngaahi fakamatala, ko e hā e ngāue na’e lava he ta’u kuo ‘osi, ko e ha e ngāue kuo lāunga mai ai ‘a e kakai ‘i he ‘aho ni. ‘Oku ‘asi kotoa pē ia ‘i he fakamatala patiseti ko eni ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku ou, ko ‘eku fakatonutonu ia he ‘ikai ke lava ‘emautolu ‘oatu ha me’a ‘oku ‘ikai fakalao, ‘oku ta’efakalao.

Ko e me’a ko ē hono ua, ka ‘oku mou fiema’u ha me’a ‘o fekau’aki mo e patiseti ko eni ko ē lolotonga, ‘oku ‘asi pē ia he fakamatala patiseti, ka ko ‘eku fakatonutonu ia mo ‘eku fokotu’u atu tau foki mu’a ki he fakamatala patiseti, he ‘oku ‘asi ai pē ‘a e *Corporate Plan*, fokotu’utu’u ngāue, mo e me’a na’e fakamole ‘omai ‘o fakamali’i ‘a e me’a ko ‘eni ‘oku teuteu ke ‘osi mo e me’a ko ē te tau ‘alu ki ai. He ‘oku ‘osi mahino pē ia ai, pē ‘oku lahi e pa’anga ko ē te mou hanga ‘o tukuange pē te mou hanga ‘o fakalelei’i.

Ko e me’a ko ē ko ē ke ‘ai ko ē ke tau ngāue ta’efakalao Sea, ko ‘eku fakatonutonu ia ko ē mo ‘eku kole ki he Fakafofonga, ‘ikai, he ‘ikai lava ia ‘oatu mei he tepile ko eni koe’uhí ko e tu’utu’uni ‘a e lao, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ia, mo’oni ‘aupito ‘a e fakatonutonu ‘e Fakafofonga, mou me’a hifo pē ki he ‘etau tohi tu’utu’uni ‘oku ha pē ia ‘i he kupu 187 mo e 188, ka ‘oku toki hū ai e ‘atita, mo e ‘uhinga e ngaahi fakamatala pa’anga ki he Fale Alea, mou me’a pē ki ho’omou, tau tohi tu’utu’uni ko e *procedure* ia e tu’utu’uni he ‘ikai ke fehulunaki e anga ‘etau faka’uhinga mo e tu’utu’uni ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea, na’e ‘uhinga pehē ‘a e koloa na’e Tō, ‘uhinga e ‘a e faka’uhinga ‘a e Feitu’u na.

Ko e kupu na’a ku toki lau atu ‘i he ‘etau tohi tu’utu’uni, ‘oku ‘i he Sea ‘o e Fale Alea, pea ‘oatu e ‘ū me’a kātoa ko ē ‘i he maau ‘a e lao ko e fokotu’u mai e ngāue mei he Pule’anga pea toki kau mo e ‘atita. “oku ‘i he ‘etau tohi tu’utu’uni pē ke mou, ke ‘i ai pē hato taimi mou me’a hifo pē ‘o ki’i fai ha me’a ki ai, me’a mai. ‘Osi pē Tongatapu fika 9 pea hoko mai ‘a Tongatapu fika 4, kei toe pē ho taimi fika 1.

Siaosi Pohiva: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Tau ‘aho kakato pē ho’omou feme’a’aki, mālō, me’a mai koe.

Penisimani Fifita: Mālō, mālō Sea. Mou me’a ange ki hē Hou’eiki, na’e ‘ikai ko e ngaahi ta’u ko ē kuohili ‘etau alea’i ko ē patiseti na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ko e fakamatala taautaha ‘a e ‘ū me’a ko eni ‘a e ‘ū Potungāue, sio ko e fo’i me’a fo’ou ia. Pea ko e me’a ko ia, ko e me’a pē ia ke laumālie lelei ki ai ‘a e Sea, ‘a e Fale, ko ‘emau tautapa atu ‘omai e me’a ko ē ka mau tipeiti hē ‘oku ‘i ai e me’a ko ē, na’e me’a mai ‘a e Minisitā Pa’anga ‘oku toki ‘osi e fakamatala ia ki Sepitema. Ko ‘emau kole atu ‘omai pē ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Penisimani Fifita: ...fakamatala ko eni kuo a’u mai ki he taimi ni.

Sea Komiti Kakato: Tokoni atu pē ‘e Fakafofonga ki he Feitu’una, ko ‘etau ‘asenita ko e ‘uluaki fakahū ‘a e pa’anga ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga mo hono ta’u ‘oku fai hono alea’i ‘o e lao ko eni, ko e Polokalama Patiseti, Fakamatala Patiseti mo e Palani Ngāue. Ko ia pē ‘oku ‘i he ‘asenita. ‘Ikai ke toe kau ai ha me’a hangē ko e me’a ‘oku fai ai ho’omou feme’a’aki. Tau muimui pē ‘i he’etau ‘asenita mālō.

’Eiki Minisitā Ako: Sea lava pē ke u ki’i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 9, faka’osi mai pea toki me’a mai, me’a ‘a Tongatapu Fika 4 pea toki me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako. Ko u lave’i pē ko e taimi eni ‘oku mahino ai ‘a e Fale Alea ni kuo mafana homou loto ka te u tataki atu pē.

Penisimani Fifita: Mālō Sea, mālō ki he ‘Eiki Minisitā Polisi ‘i he fakamaama pea ‘oku mahino pē ‘ene taukei he Fale ni, ta’u lahi eni ‘ene ‘i heni ka ko e tautapa pē eni ia ‘oku fai atu mei he tēpile ko eni, ‘omai ē ki hē, ‘omai ē ki hē pea mau tipeiti pea ‘alu ē mo ē, ‘osi mahino pē me’a ia ko eni ‘oku mou fakahoko mai, ‘e ‘osi ‘etau tipeiti ‘atautolu ko ē ‘e toki ia e me’a ko ē ki hē. ‘Oku fiema’u ke mai ki hē mo ē.

Me’a Minisitā Pa’anga ko e fakaikiiki ‘a e ngaue kuo lava ‘e toki fakahu mai ‘i he fakamatala fakata’u

’Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fakatonutonu, ko e tu’o valu’aki eni Sea ‘eku fakatonutonu ‘a e poini ko ia. Ko e *corporate plan* ko ē pē ko e palani fakata’u ko ē ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘asi kakato pē ai ‘a e ngaahi fakamatala ko eni ‘oku mou fiema’u, nau fakamatala ki he polokalama ngāue lolotonga fakahoko, hoko atu ai ko e hā e polokalama ‘oku nau hiki ki ai ‘i he ta’u fakapa’anga hoko. Ko e fakaikiiki ‘oku toki ‘omai ia he Fakamatala Fakata’u ko ē ‘a e potungāue, ka ko e kātoa, kātoa, kātoa fakamatala kotoa pē ‘oku fiema’u ha taha ‘oku ne ma’u ha maama fe’unga ke lava ‘o faitu’utu’uni mo alea he ‘Esitimetu ‘osi ‘i heni ia ‘i ho Fale Sea, ‘osi ‘i heni ia, ‘osi maau ia.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ia.

’Eiki Minisitā Pa’anga: Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke tonu ke toe ‘omai e ‘isiū ko eni, tau hoko atu ke lele hotau vaka. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni 'aupito 'a e fakatonutonu, me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole ki'i fakatonutonu mo 'eku ki'i tokoni pē ki Tongatapu 4. 'Oku ou loto pē ke u ki'i fakamahino Sea e ki'i me'a ko eni koe'uhí 'oku toutou 'ai mai he Minisitā Pa'anga. 'Oku 'ikai ko 'eku kole 'a'aku ia 'a e Lipooti 'Atita, pē ko e Fakamatalata Fakata'u. Ko e kole pē eni ha ki'i, 'e Sea na'e me'a ko ē 'a e Minisitā 'i he'etau fanongo na'e 'i ai 'a e kau Minisitā na'a nau 'osi lave nautolu ki he polokalama mo e ngaahi ngāue kuo lava 'o a'u ki he 'aho ni. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ki he fanga ki'i me'a ko ia, kapau 'oku nau lava 'o pu'aki mai 'a e fanga ki'i ngāue kuo lava 'o a'u ki he 'aho ni. Ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke lava 'o fai mo 'omai ai ke mau sio ki ai ka mau lava 'o tipeiti. Na'e me'a 'a e Minisitā Ngoue, na'e 'i ai 'a e palani ki he hā 'i he ta'u kuo'osi pea 'oku 'osi fai e ngāue ki ai. Na'a ne me'a na'e fiema'u e vaka ki Ha'apai pea 'oku ne talanoa na'e 'osi 'i ai 'a e vaka kuo 'ave. Ko e me'a ia 'oku mau fiema'u Sea kapau 'oku lava ia ko e hā 'oku 'ikai ke 'omai ai ha ki'i *summary*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i fakatonutonu Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki pē 'oku 'ikai ke fu'u mahino kia au ia e me'a 'a e 'uhinga 'a e *view* he ko e ngāue ko ē 'oku fai he taimi ni ko e 'uhinga ia na'e patiseti'i he ta'u kuo'osi. 'A ia na'e fai 'a e feme'a'aki ai pea paasi e patiseti 'o e ta'u kuo'osi fakataha mo hono palani ngāue 'o e ta'u kuo'osi ki he ta'u ni, pea 'oku lolotonga lele ia 'i he taimi ni te'eki ke 'osi ia. Na'a tau 'osi fakapaasi ia 'etautolu, pea 'oku 'omai ia ke lele e ngāue ia he taimi ni. Ko e Patiseti fo'ou mo e palani fo'ou 'eni 'oku 'uhinga ai 'etau ngāue ko eni. Ko e Patiseti ia ko ia 'oku toki 'osi ia he 'aho 30 'o Sune 'a e Patiseti mo e ngāue ko ia. Ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki he kau Fakafofonga, lahi 'aupito e 'ū *issues* ia he Patiseti ko eni mo e 'ū fakamatala ko eni kuo 'osi 'oatu kia kimoutolu kau ai 'emau palani ngāue ko ē ki he ta'u fakapa'anga fo'ou ke tau feme'a'aki ki ai. Tau feme'a'aki pē tautolu 'osi pea mou fehu'i mai 'osi pea mou tohi fehu'i mai pē ko e hā ho'omou me'a 'oku 'eke mai ka tau fei mo lele he me'a he 'oku lahi, lahi 'aupito e me'a ia ke tau talanoa'i he Patiseti fo'ou ko eni. Kae tukuange e Patiseti kuo 'osi he ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e vilitaki ia, ko e ngāue ia 'o e Patiseti kuo'osi mo hono palani 'o e ta'u kuo'osi, ka tau hanga atu he 'oku si'isi'i 'etau taimi, mālō Sea.

Siaosi Pohiva: Ka u fakatonutonu atu pē Sea 'a e me'a 'a e Minisitā ko eni, lau 'a e hisitōlia 'oku pehē, te tau fakatonutonu 'a e kaha'u 'aki, ko 'etau ako ki he kuohili 'aki 'a e maama lolotonga ke fakatonutonu e kaha'u. Ko e 'uhinga ia 'oku mau fiema'u atu ai ke tau 'ilo 'a e ngaahi ngāue kuo fakahoko he ta'u kuo'osi. Na'e 'osi me'a 'a e kau Minisitā heni 'i he'enau fanga ki'i *summary* 'o 'ai e kau Minisitā na'a nau 'osi lave nautolu ki he palani mo e me'a kuo lava. 'Oku ou faka'amu 'i he laumālie pē ko ia ko e ki'i fo'i *summary*, pea te u lava 'o 'ohake ki 'olunga he na'a ku 'osi ngāue'aki hono 'ai 'eku fanga ki'i tēpile ko ē 'o to'o mei he'enau ngaahi lipooti. Ko e ki'i 'omai pē he Minisitā ko e ngāue ē kuo lava, ko e ngāue ē 'oku te'eki ai ke lava, mo ha ki'i me'a ke lava ke mau ...

<007>

Taimi: 1155-1200

Siaosi Pohiva : .. sio ki he fa'u ko ia e lao 'o e ta'ú ni.

'Eiki Minisitā Ako : Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Io, fakatonutonu 'Eiki Minisitā Ako.

Me'a Minisitā Ako ki he mahu'inga ke 'uluaki fakahoko 'e he fakafongā 'ene homework ke makatu'unga ai 'ene fehu'i

'Eiki Minisitā Ako : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Ko e faka'amú ia Sea he 'oku meimei ko e poini tatau pē 'oku toutou 'ohaké. Ko e taimi ko ē ko ē 'oku tau nofo ai ko ē 'o hangē, kapau ko e 'uhingá ē ke tau *opposition* ke lelei ange tau fai 'etau homueká. Tau nofo 'o fai ha'atau ngāue ke tau sio. Patiseti ko ē *maintenance* ta'u kuo 'osí na'e 4 mano, ta'ú ni 1 afe. Hā e 'uhingá 'eke leva 'e kita he taimi ko íá. Ko e peseti 'e 85% ia 'o e patiseti 'a e motu'á ni Potungāue Akó ko e vahe pē. Ko e vahe pē 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia 'e liliu ai. Ko e *maintenance* 'e ala liliu 'aki 'e fiha, ka ko 'eku 'uhingá Sea hangē ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 1, fai ho'omou homueká, 'ai ha'amou tēpile. Sio ki he 'ū fehu'i tonu ke mou 'eke, 'eke he taimi 'oku fai ai patiseti he ko e patiseti fakatatau ki hono *define* pē ko hono 'ai ko ení ko e 'omai 'e he Pule'angá 'a e pa'anga ke fakamole ke fakalele 'aki e Pule'angá mo e pa'anga ke tānaki 'i he ta'u ko íá. 'O kapau leva 'oku ke fehu'ia ha fo'i *amount* ai pē ko ha fo'i pa'anga ai, tau pehē pē ko e vahé pē ko e *maintenance*, ko e tauhi ko ia 'o e falé pē ko e tauhi 'o e me'alelé. 'Eke he 'oku ke lava 'o fakafehoanaki ki he pa'anga na'e 'omai he kuo ta'u kuohili. Kai ko e 'uhingá pē ia Sea ke 'oua 'e 'ai ke toki *spoon feed* pē ke toki me'á kae fai ha ngāue ha ki'i homueka Sea. Mālō 'aupito.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole kau hoko atu...

Sea Komiti Kakato : 'Io

Mateni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, fakatapu atu 'Eiki Palēmia pehē ki he Hou'eiki Minisitā e Kapineti tapu atu ki he Hou'eiki Fakafongā e Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā hoku kaungā Fakafongā. 'Eiki Sea lolotonga pē 'a e kei fakakaukau 'a e Hou'eiki Minisitā ki he tautapa 'oku fai atu mei he tēpile ko ení, tuku mu'a Sea ke u hoko atu au ia ki he patiseti 'eku kolé. 'A ia Sea ko e fakamalanga te u fakahoko atú 'e fakahoko fakalūkufua, ko hono 'uhingá pē ...

Sea Komiti Kakato : Tongatapu Fika 4 fakamolemole ke fakakakato hoku fatongiá. Lave'i pē 'e he motu'á ni Fika 1 kuo maama lelei 'a e me'a na'e hoha'a ki ai e Feitu'una 'i hono fakamaama mai 'e he Pule'angá.

Siaosi Pohiva : Sea fakamolemole kau ki'i faingamālie faka'osi pē toki hoko atu pē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : Pē 'oku maama kiate koe 'a e fakamaama 'a e me'a na'e fai ki ai ho'o me'á?

Siaosi Pohiva : Ko ia.

Sea Komiti Kakato : Tali mo e 'ū fakatonutonu.

Siaosi Pohiva : Ko 'eku fakatonutonu pē 'a e me'a 'a e Minisitā Ako. Te u fehu'i eni Sea pea 'e 'osi 'a e uike kakato pē ko e māhina 'eku fehu'i fakaikiiki e fanga ki'i...

Sea Komiti Kakato : Kiate au kuo 'osi mahino kiate au ia e me'a na'e hoha'a ki ai e Feitu'una. Ko e me'a 'oku ou hoha'a ki aí, ke ke hoko atu ho'o feme'a'akí ki ha toe me'a kehe, he kuo

mahino e me'a ia na'a ke hoha'a ki ai hono tali mo hono fakatonutonu ki he fa'unga ngāue mo e tu'utu'uni na'e fehu'i 'e he Feitu'una. Ko e 'uhingá ke tau 'unu pē kae hoko mai. Ko Tongatapu Fika 4 ē ia. Me'a mai koe Tongatapu Fika 4.

Lord Tu'iha'angana : Sea kātaki pē Sea, ko 'eku ki'i tokoni pē 'aku ia. Tapu mo e Feitu'una mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakató, ko e 'uhingá he ko ena kuo foki mai ke kamata 'a Tongatapu 4 ia he patisetí, ka ko ho'o taimí na'a motu ka 'oku ou tui ko 'ene malangá 'oku fiema'u ke 'alu pē 'alu na'a motu ia he 12:00 'Oua te ke tuputāmaki mai ka tau ki'i mālōlō kae toki kamata fakalelei 'a e Fika 4 he'etau hū mai. Mālō.

Sea Komiti Kakato : 'Oku 'ia moutolu pē Hou'eiki 'a ho'omou fokotu'ú, he ko e anga pē ia e tu'utu'uni 'o e alea 'a e Falé ni 'oku 'i heni ai 'a e motu'á ni ke mou feme'a'aki, pea ko ho'omou fakamaamá 'e fakatau ia mo e maama 'oku 'i he motu'á ni mo 'etau Tohi Tu'utu'uni ko ē 'oku fai'aki e tataki hotau Falé. Kapau ko e 'uhingá ē ke tafe lelei e feme'a'aki.

Mateni Tapueluelu : Poupou atu pē ki ai Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Tau liliu ā 'o Fale Alea.

(Ne me'a mai leva e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Hou'eiki, toloi e Falé ki he 2:00

<008>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. *(Lord Fakafanua)*

Me'a 'Eiki Sea fakama'ala'ala fekau'aki moe kaveinga ne kole mei he ni'ihika fakafongakakai.

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki kimu'a pea tau liliu 'o Komiti Kakato 'oku 'i ai pē me'a nounou kou fie lave ki ai koe'uhí pē ko e feme'a'aki kuo mahino mai 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u mei he tafa'aki ko eni e Hou'eiki Fakafongaka. Ko 'eku fie tokoni atu pē koe'uhí ko 'etau fatongia mamafa 'oku tuku mai 'i he 'etau ngāue ki ai ko hono sivisivi'i e ngāue 'a e Pule'anga. Pea 'i he'ene pehē kou fie fakama'ala'ala atu e ngaahi kupu 'i he Konisitūtone pehē foki ki he lau ki he, hono pule'i e pa'anga e Pule'anga.

Hou'eiki koe'uhí ko e ngaahi tālanga ko eni 'oku fakahoko 'oku 'osi mahino 'etau ngāue ki he tali ui e Pule'anga ki he Fale Aleá 'a ia 'oku hā he Kupu 51 Kupu Si'i (1) 'o e Konisitūtone ka 'i he kupu ko ia 'i he'ene tu'u 'ata'atā 'oku mahino 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku felāve'i pea mo e founa 'e tali ui mai ai e Kapineti fakalukufua ki he Fale Alea. Pea 'oku kamata pē ia he Kupu 51 Kupu Si'i (5) 'a e Konisitūtone. Kupu 51 Kupu Si'i (5) 'oku fiema'u e Hou'eiki Minisitā kotoa pē ke fakahū mai 'ene *annual report* pē ko e lipooti fakata'u ki he Fale Alea pea 'i he taimi tatau pē 'oku 'atā ke fakafehu'i 'a e Hou'eiki Fakafongaka ki he Hou'eiki Minisitā ha ngaahi fehu'i 'oku nau fiema'u ke tali mai mei he Pule'anga. Ko e tali 'oku 'omai mei he Pule'anga 'oku 'ikai ke fu'u fiema'u ka ko e fehu'i 'oku mahu'inga ke 'omai ha tali mei ai 'a ia 'oku ko e tali pē 'oku fakafiemālie pē ta'efakafiemālie ki he Hou'eiki

Fakafofonga ko e fatongia e Minisitā ke ne hanga ‘o ‘oatu e tali tatau ai pē pē ‘oku fakafiemālie ka koe pē ‘ikai pea ko e me’a fakafō’ituitui pē ia Hou’eiki Minisitā pē te nau ‘omai ha tali pē ‘ikai.

Ko e me’a ‘oku fakafaingamālie’i he Konisitūtone ko e ‘ave fehu’i ‘a ia kou fie lave ki heni he koe’uhí na’e ‘ohake he Komiti Kakato ‘a e kole mei he Hou’eiki Fakafofonga ke nau hanga ‘o tuku mai ha ngaahi lipooti pē ko ha lipooti e kuata ‘e tolu ko eni kuo lava. Hou’eiki ‘oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni he’etau Konisitūtone ke ‘omai mu’a ha lipooti ko e ngaahi *annual report* pehē foki ki he ngaahi *financial report* fakatatau ki he Kupu 53 ‘o e Konisitūtone ‘oku tuku mai ia ‘i he Minisitā Pa’anga. ‘Oku toe tu’utu’uni foki mo e *Public Finance Management Act* pē ko e ngaahi lao, ki he Lao ko eni ki hono Pule’i e Ngaahi Pa’anga ko eni e Pule’anga. ‘I he Kupu 53 (5) ki he Hou’eiki Minisitā Pa’anga ke ne fakahū mai e fakamatala pa’anga ki he ta’u kotoa pē ‘i loto he māhina ‘e ono mei he kamata’anga ko ē ‘o e ta’u fakapa’anga lolotonga ‘a ia ko e fatongia ‘o e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki hono fakahū mai e lipooti fakapa’anga ko eni kuo ‘osi fakakakato ia ko e lipooti pa’anga ia ‘oku tukuhifo ki he Komiti Pa’anga ke nau vakai’i kimu’a pea fakafoki mai ki he Fale ‘Eiki ni.

‘A ia ko e anga ko ē ‘eku vakai ki he ngaahi felāve’i ko ē mo e feme’a’aki Hou’eiki ko ‘etau fatongia ke tau ngāue’aki e naunau kuo tuku mai ke tau hanga ‘o sivi’i ‘aki ‘a e ngāue e Pule’anga. ‘I he fakahokohoko ko ē e ngāue ‘oku ‘i ai e taimi totonu ke fakahū mai ai e ngaahi lipooti ‘a ia ko e ngaahi *corporate plan* ‘a ē ko ē ‘oku mou me’a ki ai na’e ‘osi fakamatala he Hou’eiki Minisitā ko e *corporate plan* he kuonga ni ‘oku fakata’u 3 ‘i he’ene pehē ‘oku fokotu’utu’u e ngāue ki he ta’u hono tolu ka hoko mai. Ko e ngaahi *corporate plan* ko ia ‘oku fenāpasi ia mo e ‘esitimetí fokotu’utu’u e fa’u palani ngāue, fakaivia’i ... fakaivia ‘aki e pa’anga mei he ‘esitimetí. Pea hili e ta’u fakapa’anga ko ia ‘e toki fakahū mai leva e *annual report* ‘a ia ko e lipooti ia ko ē ki he ta’u fakapa’anga lolotonga ‘oku fiema’u he Hou’eiki Fakafofongá ‘e toki fakahū mai ia he taimi kuo fakakakato ai e ta’u.

<009>

Taimi: 1405-1410

Ko e fakamatala Pa’anga ‘e toki fakahū ki Fale Alea hili hono ‘atita’i.

‘Eiki Sea: ... pea mei hono vakai fakalukufuá ko e *Budget Statement* ‘oku ne hanga ‘o fakatahataha’i kātoa ‘a e ‘ū *corporate plan* mo e ‘Esitimetí ‘o fakataha’i mai ko e vīsone ‘a e Pule’angá.

‘A ia ko u fie fakama’ala’ala pē ki he ‘ū me’a ko ení Hou’eiki he ‘oku hangē ko ē ‘oku ‘i ai e tō kehekehe ‘i he fiema’u ko eni kau Fakafofongá. ‘Uluakí ko e lipootí ‘oku pau ke fakahū mai ka ‘oku ‘i ai e taimi pau ke fakahū mai ‘aki. Uá ko e fakamatala fakapa’angá ‘oku toki fakahū mai pē he taimi ko ē ‘oku ‘osi ai hono ‘atita’i. ‘A ia ko u fie tokoni atu pē ki he feme’a’akí Hou’eiki he koe’uhí ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku mou fiema’ú ‘oku mahino pē ‘oku makatu’u, ‘oku mou fiema’u ke makatu’unga homou vakai ki he Patisetí ‘i he ngāue kuo lavá. Lava lelei pē ia Hou’eiki.

Ko e naunau ‘oku tokoni atu ke fakaivia’i kimoutolu he Fale Aleá ‘a e ki’i lipooti ko ē *Budget Analysis*. Ko ‘eku fakatātā atu pē ngaahi me’a te mou lava ‘o fakafehu’i ki he Pule’angá. ‘Oku hā pē ai e ngaahi *priority* pē ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku tu’ukimu’a he fiema’u ko eni ‘a e Pule’angá. Tau fakatātā ‘aki pē ‘a e faito’o konatapú. ‘I he ta’u kuo’osí pē ko e ta’u lolotongá na’a tau paasi ‘i he Patiseti ‘o fakahū ai ‘a e 2 kilu ki he Tonga *Police Development Program*

phase 3. Fakahū mai ki he ta'u fakapa'anga fo'ou 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a pehē ia 'e hā mai 'i he *new initiative* ko ē 'a hono fakafepaki'i e faito'o konatapu. 'I he'ene pehē leva 'e malava ke mou hanga 'o fakafehu'ia pē na'e lava 'o fakakakato e ngāue ko eni na'a tau hanga 'o paasi 'i he Patiseti 'o e ta'u kuo'osi 'i he lolotonga ko ē hono fakamole e pa'anga ko iá he ta'u lolotonga. Toki makatu'unga mei ai ho'omou faitu'utu'uni ki hono fakaivia'i 'a e Patiseti fo'ou.

'I kai ko ha fatongia 'o e hou'eiki Minisitā ke nau fai e ngaue 'a e kau fakafongia ma'a kinautolu.

'Oku 'i ai e ngaahi naunau kuo 'osi 'oatu ke mou me'a ki ai hangē ko e fakamalanga na'e 'oatu he 'Eiki Minisitā Akó. 'I kai ko ha fatongia e Hou'eiki Minisitā ke nau hanga 'o fai homou ngāue ma'a moutolu. Mou me'a hifo pē ki he ngaahi palani fakata'ú kapau 'oku mou fie lave ki he palani fakata'u 'a e ta'u kuo'osi, mou me'a ki he palani fakata'u e ta'u kuo'osi te ne hanga 'o hulu'i hifo e ngāue 'oku fakahoko he ta'u ní. Hou'eiki ko e me'a pē 'oku ou fie lave atu ki aí. Ko e taliuí 'oku 'ia kimoutolu Hou'eiki Fakafongia Fale Aleá ke mou hanga 'o fakaivia'i 'a e mou fatongia ngāue ko hono 'omai e Fakafongia 'oku Hou'eiki Minisitā ke nau taliuí atu kia kimoutolu. Pea 'oku 'alu pē 'o a'u ki he tu'unga 'e lava pē ke mou hanga 'o faka'ilo faka-Fale Alea 'o kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku mou pehē 'oku ta'efakalao 'i he ngāue 'o e Pule'angá. Ka ko e ngaahi me'a ko iá 'oku mou toki fakahū mai 'aki 'a e taimi pea 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni 'oku tu'utu'uni ki he founga ko iá. 'I kai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki ko 'etau ngāue 'oku kei lahi he Komiti Kakató. Fakamālō atu tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Na'e liliu 'o Komiti Kakato.)

Sea Komiti Kakato: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Hūfanga atu ai pē he ngaahi tala fakatapu. Kole ke tau hoko atu ai pē tu'utu'uni 'oku tukuhifo 'e he 'Eiki Sea ke kau fakataha he lao ko eni. Ko u kole ki Tongatapu Fika 4, ngata ai e feme'a'aki 'anenai ke me'a mai. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea. Mālō ho laumālie ki he ho'ataá ni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā kae pehē 'eku faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā hoku kaungā Fakafongá 'o e Kakaí Sea.

Sea ko e ki'i malanga te u fakahoko atu he Patiseti te u fakahoko fakalukufua pē. Kamata te u lave kotoa ki he ngaahi pepá 'a ia ko e Fakamatala Patiseti kae pehē ki he Lipooti Fika 1 'a e Komiti Pa'angá kau ai 'a e polokalama Patiseti pea 'i ai pea mo e ngaahi potungāue pau te u lave ki ai Sea 'enau ngaahi palani fakata'ú ko hono 'uhingá pē kuo me'a mai 'a e Hou'eiki Minisitā fekau'aki mo e ngaahi palani ko iá pea kuo 'atā ai ke mau lave fakalukufua ki ai.

Ko e malanga te u fakahokó Sea te u, 'oku 'i ai e ngaahi potungāue 'oku ofi 'aupito e anga e fakakaukau e motu'a ni. Ka ko u fili Sea ke 'oatu pē mu'a e malanga te u fakahoko 'o fakatatau ki he ngaahi *priority* pē ...

<002>

Taimi: 1410-1415

Tokanga Fakafongia Tongatapu 4 ke tokangaekina e kau ngaue 'a e Potungāue Mo'ui.

Mateni Tapueluelu: Ko e faka'otu'otu 'a e ngaahi kaveinga ngāue fisifisimu'a 'a e Pule'anga fakatatau pē ki hono hokohoko. Pea 'i he patiseti ko ia 'o e ta'u ni Sea, peesi 46, fakamatala patiseti 'oku ha ai 'a e 'otu'otu atu 'a e ngaahi kaveinga vahevahe lalahi 'o e patiseti ki he ngaahi kaveinga ngāue fisifisimu'a 'a e Pule'anga. Pea ko e mu'omu'a taha pē ai Sea ko e Kōviti 19 pea mo e mo'ui lelei, 'a ia 'oku tatau pē eni pea mo e ta'u kuo 'osi Hou'eiki, ko e kaveinga ko ē na'a ne tataki mu'omu'a e tokanga 'a e Pule'anga mo ene ngāue ko e Kōviti 19. Pea 'oku ou pehē Sea ko ene tonú pē ia, 'e mu'omu'a 'a e mo'ui 'o hangē ko ia ko e Tō Folofola 'e 2 fakamuimui, Tō mai 'a e Mokoi 'a e Folofola ki he ngaahi sekitoa na'e tanupou'aki mo langa'aki 'a e fonua ni, 'a e makehe mei he lotu, ka ko e mo'ui lelei, mo e ako mo e langa faka'ikonōmika, pea ko e tō ia e fakamamafa e 'uluaki malanga 'a e motu'a ni Sea. Ko e tokanga ki he kaveinga ko eni 'o e mo'ui lelei, pea kapau te tau pehē 'ohovale pē kuo fai ha tau, 'e 'uluaki me'a pē ke fai ko e fakatokolahi e kau sōtia. Ka 'i he lolotonga ni ko e tokanga ko ē 'oku tau fakahoko ko e vailasi Kōviti 19 mo e anga 'ene tā 'i he kolope pea mo 'e ne ene mai ki Tonga ni, 'unu pē ke ofi. Pea 'oku totonu ia Sea ke 'ave 'etau tokanga fakapa'anga ki he tafa'aki ko ia, ko e 'uhinga ia 'a e fakamalanga atu 'a e motu'a ni.

Ka 'oku ou tokanga'i, 'oku ou tokanga pē Sea ki hono 'uhinga, fakatatau ki he lipooti fika 1, Komiti Pa'anga, peesi hono 3, 'oku 'omai ai e tohi ko eni. Ko e ngaahi Potungāue lalahi 'e 5 'oku 'i ai e ki'i holo he patiseti, ko e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, Potungāue Pa'anga mo e Potungāue Mo'ui kau ia ai. 'A ia 'oku mahino pē Sea ko e tu'u fakalukufua mo e tokoni mei muli, 'oku ne hanga 'o kake'i fakalukufua, ka ko e tu'u ko ē 'a e *recurrent*, 'o fakatatau ki he polokalama patiseti peesi 237, ko e tokoni ko ē 'a e Pule'anga fakahangatonu mei he Pule'anga 'i he ta'u kuo 'osi, na'e 40 miliona, 'a ia ko e patiseti ia ko ē ta'u kuo 'osi ko e ta'u ni ko e 36 miliona.

Pea 'i he'ene pehē Sea 'oku ou fie taki pē tokanga 'oku 'i ai 'eku tui 'oku totonu ke tokangaekina 'aupito e kau ngāue 'i he Potungāue Mo'ui. Pea fakakakato 'enau ngaahi fiema'u ki he ngaahi lakanga te nau kole mai ke fakafonufonu. Pea 'oku ou fie lave pē Sea kapau 'e nounou e kau ngāue 'oku 'i ai 'etau tui te ne hanga 'e ia 'o *drive up* e *overtime*, pea 'oku ha eni ia 'i he fakamatala patiseti, 'i he peesi 48, tuku pē mu'a ke u hanga 'o lau atu Sea. Peesi 48 'oku pehē, aitemi 6.

Ko e fakakātoa 'a e fakamole 'a e Pule'anga na'e nounou'aki ia 'a e 28.9 miliona, fakatatau ki he 'esitimetu kamata ko e 363.4 miliona, 'oku kau ki heni 'a e pa'anga 'e 17.8 miliona ko e vahe mo e ngaahi monū'ia 'a e kau ngāue fakapule'anga. 'Oku kau foki 'a e fakamole ki he vahe mo e ngaahi monū'ia 'a e kau ngāue fakapule'anga, 'i he fakamole lahi 'a ia 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 45% 'a e patiseti fakalukufua. Kae kehe ko e holo ko eni 'a e fakamole 'i he vahe mo e ngaahi monū'ia na'e fakatupu ia 'e he ngaahi lakanga 'atā 'oku te'eki ai ke ngāue'aki ki he Potungāue Mo'ui. 'A ia ko e ngaahi lakanga eni Sea 'oku ou tokanga ki ai, pea 'oku ou kole pē ke taki ai ho'omou tokanga ki he palani fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui, peesi 16, aitemi 3.4.4, ngaahi lakanga fiema'u vivili 20 ...

<005>

Taimi: 1415-1420

[Fakamamafa'i 'a e fiema'u ke fakafonu e ngaahi lakanga 'e 44 'i he Potungāue Mo'ui.](#)

Mateni Tapueluelu: ...21/2022. Ko e ngaahi lakanga ko 'ena, fu'u lakanga 'e 44 'Eiki Sea. 'Oku nau kole mai ke fakafonu, pea 'oku pehe ni hono fakalea "ko e ngaahi lakanga 'eni 'oku fiema'u vivili 'e he Potungāue Mo'ui, pea na'e fokotu'u mo tali ke kau 'i he ta'u fakapa'anga

2019/2020”. Ka neongo ia, makatu’unga ‘i he tokolahi ‘a e ngaahi lakanga na’e fu’u fiema’u ke fai ‘a e ngāue ki ai ‘i he ta’u fakapa’anga kuohili na’e ‘i ai ‘a e tokanga makehe ke fakapapau’i ko e ngaahi lakanga ko eni ‘oku hā atu ‘i lalo ke tolo atu ki he ta’u fakapa’anga fo’ou ‘o e 2021/2022”.

‘A ia na’e kole eni pea toloi mai.

Ka ko e kaveinga fisifisimu’a ‘i he ngāue ‘a e Pule’anga ta’u kuo’osi, tatau pē mo e ta’u ni ko e Koviti. Pea ko e ngaahi lakanga ko eni ‘Eiki Sea ‘oku kau ai e ngaahi me’a ki he *lab*, ngaahi me’a fakatekinikale ki he ngāue ‘a e falemahaki, pea ‘oku ou hanga ‘o taki ho’omou tokanga ki he peesi 13 ‘o e palani pē ko ē ‘o e Potungāue Falemahaki. ‘A ia ‘oku nau tohi ai ‘o pehē. “Koe’uhí ko e toe lahi ange ‘a e ngāue ki hono fakapapau’i ‘oku ‘ikai ke li’ekina ha taha, ‘oku toe lahi leva ‘a e ngaahi fatongia ‘oku tānaki mai pea ko hono ola ‘e toe lahi mo hono mahu’inga fakapa’anga (kau ngāue tu’uma’u/kau ngāue lau ‘aho) ‘a ia ko e me’a ia ‘e hoko Sea he’ikai ke tau hanga ko ē ‘o fakafonu ‘a e ngaahi lakanga ko ia mo ‘oange ‘a e pa’anga ki he Potungāue Mo’ui, ‘e ‘alu ai ‘a e ‘ovataimi ia ‘o lahi. Talamai ‘oku nau kau nautolu ‘i he ‘ovataimi lahi taha, ko e 4 miliona, ka kiate au ‘Eiki Sea si’isi’i ‘aupito e ki’i pa’anga ia ko eni kapau te tau hanga ‘o *hire* mai ha kau *consultant* mei muli ke nau hanga ‘o fakakakato e fatongia ko ia, mahalo ‘e liunga tolu ‘a e mahu’inga ia ko ē. ‘A ia ko e ui ‘oku mau fakahoko atu ‘Eiki Sea ke tokangaekina ke fakafonu e ngaahi lakanga ko ‘eni mei mu’a, he ‘oku kau ai mo e ngaahi fiema’u fakatekinikale.

Polokalama langa ‘i he teuteu ki he Koviti-19.

Kapau te u taki ho’omou tokanga Hou’eiki ki he peesi 25. Mou me’a hifo ngaahi polokalama langa ‘o e Koviti-19. Polokalama langa ‘o e Koviti-19. Ko e ‘uluaki, *renovation* fakalelei’i ‘o e ‘api neesi motu’a, mahu’inga ‘o e pa’anga 4.9 miliona, tu’unga ‘oku ‘i ai e ngāue, kei fakatatali ke ma’u hano pa’anga, sio fakatatali ‘a e ngāue ko ē kihe Koviti.

Ko e *item* hono ua, fakalelei’i e fale ke tauhi ai e ngaahi naunau faito’o mo e fo’i’akau, fe’unga mo e pa’anga ‘e 1.7 miliona, tu’unga ‘oku ‘i ai e ngāue, kei fakatatali ke ma’u hano pa’anga. Ko u manatu’i pē Sea mahalo na’e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi naunau fakatoketā kau ai mahalo mo e ngaahi hina kasa ‘okisena (*oxygen*) ‘oku kaunga ia ki he Koviti ‘oku nau feinga ke ‘ota mai, pea ‘oku ou tui ko e me’a ia ke mu’omu’a, he ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o kikite ki he kaha’u. Neongo pē me’a kotoa ‘oku lelei ange ke tau tokateu Sea he ka tō mai ‘a e Koviti ko u tui au ko e ngaahi fakamatala mo e *excuse* ‘oku tau fai ko ē he taimi ni ‘ikai tu’u ia, te tau pehē pehēange mai na’a tau lava ‘o fakakakato e ngaahi me’angāue ko eni, he ‘oku ou tui ‘oku ou tokanga’i mahalo ko tautolu tau ‘osi kotoa pē ki falemahaki. Ko e tokofiha e kau mēmipa ko eni ‘oku nau lolotonga tengetange ‘oku nau lolotonga me’a atu ki muli fakafalemahaki. Pea ‘oku ou loto Sea ke fakakakato e ngaahi naunau fakafaito’o ko eni, he ‘oku ongo mai nounou e fo’i’akau, nounou e kofukofunima, na’a ‘i ai pē ha’atau o atu ha ‘aho kuo hanga ha toketā ‘o ha’alo mai ha helepelu peku ‘o pea te tau toki manatu mai ai ki he fiema’u ko eni ‘oku nau hanga ‘o ‘omai. Ko ia Sea ‘oku kau ai mo e *item* fika 3, ko e langa fo’ou ‘o e fale tuku’anga naunau faito’o pa’anga ia ‘e 1.5 miliona kehe ia mei he 1.7 miliona kimu’a, ko e tu’unga ‘oku ‘i ai kei fakatatali...

<007>

Taimi: 1420-1425

Fokotu'u ke to'o mai ha pa'anga mei ha tafa'aki kehe ke lava ke fakanaunau 'a e Potungāue Mo'ui.

Mateni Tapueluelu : ... ke ma'u hano pa'anga, ka ko e ngaahi polokalama langa eni ia 'o e KOVITI 19. 'A ia Sea 'oku ou pehē 'oku totonu ke ho'ata mai 'a e tufa 'o e pa'angá 'i he anga 'o 'etau fiema'u vivili. Kapau ko e fiema'u vivili eni 'a e fonuá, 'oku totonu ia ke 'ave kiate kinautolu 'a e pa'angá. 'E lava pē ia ke tau fehu'i Sea, ko e to e fē ha pa'anga 'e lava ke ki'i numi mai 'ave ki he tafa'aki mahu'inga ko eni. Kau hanga pē 'o fokotu'u atu Sea e ki'i tafa'aki 'oku ou pehē 'e lava 'o fai mei ai ha numi 'i he polokalama patiseti peesi 9. *Travel & Communications*. Tau Fakapa'anga 2019/2020 pa'anga 13 miliona, 2020/2021 11 miliona, ta'u ni ta'u fakapa'anga fo'ou 2021/2022 14 miliona 8 kilu, ka 'oku loka e *border* hangē ko e me'a ko ia e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. Kai ke 'i ai ha pa'anga ki he tafa'aki ko eni ko ē 'a e Fale Aleá, 'a ia ko hono 'uhingá pē 'oku loka e *border*.

Ko e kolé ia Sea, 'e lava nai ke fai ha ki'i tutu'u mei he ngaahi feitu'u kehekehe, kae lava ke fakanaunau 'etau Potungāue Mo'ui. Ko hono 'uhingá ko e kaveinga ko eni 'o e KOVITI, 'oku fiema'u ia ke ongo'i 'e he kau ngāue ko iá 'oku nau confident he'enau ngāué ko hono 'uhingá 'oku fakakakato e naunau 'oku nau fiema'ú pea tokangaekina kakato foki kinautolu. Pea 'oku ou mo'ua pē au Sea ke u fakamālō'ia 'a e ngāue 'oku fai 'e he Minisitā mo 'ene kau ngāué 'a'u mai ki he houa ko eni kei malu 'a Tonga, hangē ha taha 'oku tau'aki pē ha va'akau. Ki'i silini 'oku 'oatú, fuhu pē ke malu e fonuá. Ka ko e kolé Sea, mou angalelei mu'a kae fakakaukau ke fakakakato 'a e ngaahi lakanga 'e 47 ko eni 'e 44 ko eni pea ke 'ave ha pa'anga ki he ngaahi langa 'oku fekau'aki mo e KOVITI. 'Oku mahino pē 'oku lahi 'etau ngaahi fiema'ú ka ko hono fakahokohoko 'a e vivili, 'e mu'omu'a taha pē 'a e Mo'ui.

Manatu Sea na'e 'i ai 'a e Sekelitali Lahi 'a e UN ko **Boutros Boutros-Ghali** na'e 'alu 'o lea 'i 'Afilika, pea ko 'ene fakamatalá na'e pehē ko e me'a mahu'inga taha 'i he mo'ui ko e Mo'ui. Kuo pau pē ke tau 'uluaki mo'ui kae lava fai ha ngāue. Patiseti ko eni mo hono ngaahi ngafa ngāue kapau 'e mahamahaki 'a e kakai e fonuá, loka kátoa 'ikai ke fai ha ngāue ia. Pea 'oku tau mo'ua ke fakapapau'i 'oku tau fakanaunau 'a e Potungāue Mo'ui ke 'uhinga ai 'etau hanga 'o teke mu'a kinautolú. Ko e kakai ko eni he *front liner* 'Eiki Sea 'oku totonu ke tau fakamālō'ia 'aho mo e pō 'enau faifatongiá, pea 'oku totonu pē ke nau ongo'i 'oku 'ikai ko 'etau lave atu pē, ka 'oku tau fakamaatoato 'a e tu'u 'etau kaveingá, 'oku tau tokanga ki he mo'ui lelei mo e vailasi pea 'oku 'ave ki ai e pa'angá foki. Ko 'enau kole mai pē me'a fekau'aki mo e KOVITI 19, 'oku totonu ke ho'ata atu ia 'i he patiseti mo e vahe 'o e pa'angá. Ko e fakamālō ia 'Eiki Sea 'oku fai ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui mo 'ene Potungāue 'i he fua fatongia 'oku fai. Ka 'oku ou pehē Sea ke u ki'i koma hē fekau'aki mo e Potungāue ko ē, ka toki 'i ai ha ki'i faingamālie 'amui te u toki fie lave atu ki he ngaahi Potungāue kehé. Mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga. Maama lelei e ngaahi lotú mo e fakafehoanaki lelei ho'o ngaahi tokoni mo e me'a 'oku ke tokanga ki ai e Pule'angá tautautefito ki he Potungāue Mo'ui mo'oni 'aupito. Mahu'inga 'aupito e mo'ui he taimi pehé ni, tautautefito ki he feitu'u 'oku malu'i ngaahi me'angāue mo e kau ngāue, kae malava leva ai ke tafe 'a e ngāué 'o toe ma'ama'a ange, kae lava ai ke tau tau'i e mahaki ko eni. Me'a mai Vava'u 14 pea 'osi pea me'a mai e Fakafofonga Ha'apai.

Saia Piukala : Sea tapu pea mo e Feitu'una pea pehē ki he kau Mēmipa ko ia 'o e Komiti Kakatō, pea ...

Taimi: 1425-1430

Saia Piukala: Mālō ho’o laumālie lelei Sea ki he efiafi ni pea pehē ki he Hou’eiki, Sea kou fokoutua hake pē au Sea ke u pou pou atu pea u hoko atu pē Sea ‘i he fakamalanga ko eni ‘a Tongatapu 4 fekau’aki ko ia pea mo e Potungāue Mo’ui lolotonga e ‘i ai e fakamalanga Sea pea toki ‘i ai e taimi kehe ia ke toki fakamalanga hake ‘i he ngaahi *issue* kehekehe ‘i he fakamatala patiseti pea kou tui ‘oku mahu’inga mālie pē fo’i taimi ia ko eni ke tau nofo taha mu’a ‘a e tokanga ki he Potungāue Mo’ui ‘i he tafa’aki ko eni ‘o e mahu’inga ko ia ‘o e mo’ui lelei pea mo e Kōviti-19 'ene tu’u fakamāmani lahi he taimi ni.

Sea kou fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā kae 'uma'ā e Potungāue Mo’ui ‘i he ngāue lahi kuo nau fai mai pea kei te’eki ai ke ‘i ai ha keisi ‘e ma’u ‘i Tonga ni pea ‘oku kau ‘a Tonga ni ‘i he ngaahi fonua ia ‘oku kei hao pea mei he Kōviti-19. Sea pea ‘oku mea’i pē he Hou’eiki kae 'uma'ā e kakai 'o e fonuá ‘a e faingata’a’ia ‘a Fisi ‘i he taimi ni ko e, tau fonua kaungā’api ko ia fekau’aki pea mo e Kōviti-19. Fakamālō lahi au Sea ki he lava e ngaahi me’a ko eni ‘a e lab mo e me’a ke fai ai hono, hono sivi kitautolu pē ‘i Tonga ni ‘ikai ke toe fakafolau ko e ngaahi *facilities* ko eni ‘oku fakahoko ai ‘a e kolonitini. Pea hangē ko e lipooti kuo ma’u mai kuo a’u eni ko e toko ua mano valu afe onongeau tolu taha kuo ‘osi lava’i hono huhu malu’i pea tau hanganaki atu eni ki he huhu hoani ko ia ‘o e malu’i ‘o e kōviti. Sea ko e ngaahi me’a ko ē na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 4 ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha toe veiveiua ‘a e motu’a ni Sea ki hono tokangaekina.

Mahu’inga tu’unga mateuteu ‘a e Pule’anga moe Potungāue Mo’ui ka hoko mai e Kōviti-19.

Ko e me’a mahu’inga taha ia Sea ki he Potungāue Mo’ui pea mo e Pule’anga ia he taimi ni ko e tu’unga mateuteu ‘a Tonga ni ki he taimi ko ē ‘e hoko mai ai e kōviti. Ko e faingamālie ko eni ‘oku ‘omai ko eni ke tau kei hao ai Sea ko e faingamālie ia ke tau hanga ‘o fai ha ngāue ko e ‘aho ko ē ‘e a’u mai ai e kōviti ki heni kuo tau mateuteu fe’unga Sea ki hono fakafepaki’i ka faifaiangē ‘oku a’u mai. Mahino pē ia Sea ‘uhinga lahi ‘etau kei hao Sea ko ‘etau kei hanga ‘o loka’i ko ia e *border* te’eki ai ke faka’atā e kau’āfonua ka he’ikai te tau nofo pehē ai pē Sea pea ‘oku tu’unga ai ‘eku fakamālō ‘eku ki he Minisitā kae 'uma'ā ‘a e fakamalanga na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 4 ko e ngaahi me’a ko ia Sea ‘oku ou pou pou kakato ke vahe’i ha sēniti. Sea ‘oku ‘i ai pē e ki’i, kou tokanga ki he ki’i fehu’i ko eni kou tui Sea ko e ko e ngaahi pa’anga ko eni ‘oku tau ma’u kapau ‘oku tau mahu’inga’ia he kōviti ko e toko ua mano valu afe ko eni Sea ko e huhu malu’i ia ‘a e tokoni mai ‘a e Kautaha Mo’ui ‘a Māmani. Na’e ‘i ai ‘eku fakamalanga Sea he patiseti ‘o e ta’u kuo ‘osi ke fakakaukau mu’a ‘a e Pule’anga ke nau hanga ‘o vahe’i ha fo’i silini ko e taimi ko ē ‘e 'atā ai e huhu malu’i ‘oku ‘ikai ke tau toe fakafalala tautolu ia Sea he ngaahi fonua tokoni ka ‘oku lava pē hotau ivi ke tau hanga ‘omai huhu malu’i ke malu’i e kakai 'o e fonuá. Ko e ua mano valu afe ko eni mo e huhu hoani pea ‘oku mahino ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai e tokoni ‘a ‘Aostelēlia Sea ka ko e fakakaukau ko eni mo e ‘eke ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e Pule’anga ‘e ‘ikai nai ke lava ke tau hanga ‘o mu’a ‘e tautolu ‘o fakatau mai ha huhu malu’i ke fakakakato hono huhu malu’i ‘a e kotoa e fonua ni ke tau malu pea toki makatu’unga mei ai ‘a hono fakaava e *borders*. Sea ‘i he, kou tui ‘oku ‘i ai pē ‘a e tokolahi e kakai pea ko e taki e *population* ‘e fakakaukau e potungāue ke fai hono huhu malu’i pea ‘osi mahino pē ia Sea ‘i he *census* pē ko e tohi kakai fakamuimui na’e fai ‘e he Setisitika ,kou tui Sea mahalo ko ha kakai ai, ko e ta’u 11 ko ē ki he 14 fe’unga mo e tolu mano fā afe, ta’u 15 ki he ta’u 59 nima mano nima afe. ‘Ova ko ē he ta’u 60 k ihe 64 valu afe pē. ‘Ova he ...

Taimi: 1430-1435

Fokotu'u ke vahe'i ha pa'anga ke fakatau mai e huhu malu'i ke lava ke huhu malu'i kotoa kakai e fonua.

Saia Piukala: ... he ta'u 65 ki he 74, 6000 pea ko e kakai ta'u motu'a 'oku 'ova he ta'u 75 'oku 'i he 4000 tupu pē Sea.

'I he fakakaukau 'a e motu'á ni kapau 'oku tau mahu'inga'ia he mo'ui e kakai ke kau ha sēniti 'e vahe'i he 'ū pa'anga tokoni ki he KOVITI ke lava pē 'e Tongá ni 'o fakatau mai e huhu malu'i ke huhu malu'i kátoa 'a e kakai e fonuá ni 'a ē ko ē 'oku fiema'u ko ē ke huhu malu'i. 'Osi mahino ki he motu'a ni ko Nu'usila mo 'Aositelēlia 'oku 'osi ta'ofi 'enautolu ia e huhu malu'i ke, ko e 'uhingá 'oku 'osi ia maau 'enau sēniti ke totongi 'enau huhu malu'i ke huhu malu'i. Pea na'e 'i ai e kole 'a Tongá ni pea 'oku tokoni mai 'a 'Aositelēlia ka ko 'eku sio ko ē ki he taimi Sea ko e fo'i toko 28,000 ko eni huhu hoani ko kinautolu pē ia. Pea 'oku tafataha pē ia ki Tongá ni pea mo 'Eua ka ko e ngaahi 'otu motu ko ē hangē ko Vava'u pea mo Ha'apai 'oku te'eki ke a'u ki ai e huhu malu'i. Ko 'eku 'ohake 'eku fokotu'u ko eni Sea ki he Pule'angá ko u tui kapau 'oku tau mahu'inga'ia ta 'oku mahu'inga 'aupito ia Sea ke huhu malu'i kotoa e kakai e fonuá ni kae toki 'i ia ha faingamālie ke faka'atā e *borders*.

Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai pē 'a e fehu'i 'Eiki Minisitā 'a e tu'unga malu, ko u tui 'oku mahu'inga 'aupito ki he kakai 'a e fonuá 'a e tu'unga malu mo e mateuteu 'oku tau 'i ai he taimi ní. Ko u manatu ki he ta'u kuo'osi na'e fakahoko mai kuo a'u ki he peseti 'e 80 ka ko e faka'amú pē ia 'e Sea, fakahoko mai ko e hā e tu'unga malu ka faifai angé fēfē e ngaahi *health facilities* 'i Vava'u pea mo Ha'apai ka hoko mai 'a e ngaahi, ka hoko mai 'a e fokoutua ni. Mahino kiate au 'a e fakamālō hono *reserve* pē ko hono tuku makehe ha huhu malu'i ma'á e kau *front liners* pea mei Vava'u pea mo Ha'apai pea 'oku ou fakamālō ai. Pea mo e fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā ko e hā e tu'unga mateuteu 'a e potungāué tau pehē pē ko e hā, ko e keisi nai 'e fiha kapau 'e tō mai 'a e KOVITI-19 ki heni. 'E lava he ivi malava 'o e potungāué ke nau hanga 'o tokanga'i 'i he fo'i taimi pē 'e taha kapau 'e fiema'u ke tokanga'i 'e he falemahakí 'o fakatatau ki he ngaahi *resources* pea mo e tu'unga 'a e kau ngāué, tu'unga 'o e fakame'angāué.

Mahino pē ki he motu'á ni Sea ko e ngaahi, ko e *PPE* ko e *mask* mo e ngaahi me'a ko iá 'i he lipooti 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie. 'Oku ou tui 'oku 'i ai e hoha'a ko e 'uhinga ko e tu'unga 'oku 'i ai 'etau kau ngāué ka faifaiangé 'oku hoko. Ko e hā ha fo'i fika 'e lava, 'e lava'i he potungāué 'o tokanga'i 'i ha fo'i taimi kapau 'e hoko mai ai 'a e fokoutua ni pea ko u tui Sea ko e fo'i me'a mahu'inga ia ki he, kiate kitautolu. Ko e hā e tu'unga mateuteu e fonuá ka tō mai 'a e KOVITI-19. Ko u tui ko e fo'i me'a mahu'inga ia 'o 'etau mateuteu te tau lava noa pē 'etautolu 'o tokangaekina 'a e fokoutua KOVITI-19 kapau, pea 'oku 'i ai 'a e pou pou lahi Sea ke fai ha tokanga makehe ki heni kapau 'oku mahu'inga eni kiate kitautolu kakai e fonuá he 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito 'a e mo'ui e kakai 'o e fonuá ni. Mālō Sea e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai leva 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai, 'osi ko iá pea u tuku ki he 'Eiki Minisitā Mo'uí ke ne fai ha tali ki he fehu'i 'oku fai, na'e fai 'e Vava'u 14 pea mo e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu Fika 4. Mālō.

Lord Tu’iha’angana: Mālō ‘aupito e ma’u faingamālié Sea ka u ki’i lave atu ki he tafa’aki ko ení. Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Nōpelé pea fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Fakamālō atu he ngaahi feme’a’aki kuo ‘osi hono mahu’inga ko ia fekau’aki mo e mahaki faka’auha ko ia ‘oku fakamāmani lahi ‘oku tau tofanga ai. Ko e ‘alu eni ke lava ta’u ‘e 2 Sea.

Ko e ki’i, ko e fakahoha’a e motu’á ni Sea ‘i he mei makatu’unga pē ia pea ‘e fakatefito ‘i he koloa mo e fakakoloa mo e Tō Folofola ‘a e Hau ‘o e fonuá ne fakakoloa’aki ‘a e Fale Alea ‘o Tongá kae ‘uma’ā ‘a e Tali Folofola ‘a e Fale Alea ‘o Tongá ki he ‘Ene ‘Afíó. Mahino pē foki ‘Eiki Sea ko e Patiseti ko ení na’e ...

<002>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu’iha’angana: ...hangē pē na’e ‘osi ‘ohake he ngaahi taimi ‘oku fakahoko ai hono fa’u pea ne makehe e ta’u ni he na’e kau ‘a e ta’u ni ‘i he vave ‘aupito mei he anga maheni, ne ‘osi ma’u ia ‘e he Hou’eiki lolotonga ‘etau ‘a’ahi he ‘otumotu, ‘i ‘Epeleli, ‘a e patiseti mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Esitimeti. Pea ne toki fakahoko e Tō Folofola ia fakaava e Fale Alea ‘i he ‘aho 6 ‘o Me, ‘o Tō ai e Koloa pea hangē pē ‘oku mea’i ‘e he Hou’eiki ‘o e fonua, ‘a e makehe ange ‘a e Tō Folofola ‘o e ta’u ko eni. Kae kehe ‘Eiki Sea ko e ngaahi fakama’ala’ala ia kuo fai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘o e patiseti, ‘o makatu’unga ‘i he’enu fa’u ko ē ‘a e patiseti ‘i he, mo hono taumu’a mo hono fakamatala patiseti ke hulu’i ‘aki ‘a e kaveinga folau, ka ‘i he taimi tatau hangē ko ‘eku lave ko e mafai eni ‘o e Fale Alea, kapau ‘oku mahu’inga ‘a e Koloa na’e Tō, ke tau lava ‘o ki’i ofe’i mai ‘a e taumu’a ‘o e fakamatala patiseti a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, kae ‘uma’ā e ngaahi palani ke ki’i fakatauhoa mai pē ki’i fakafenāpasi mo e koloa na’e Tō mei he Hau ‘o e Fonua.

Ko ia Sea te u ki’i lave fakalukufua pē, ki’i lave fakalukufua pē ki he fakamatala patiseti pea ‘osi pea ‘e ‘oatu pē mo e fokotu’u ‘aki ‘a e laumālie ‘o e Tali Folofola ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, ko e kafataha, ‘a e Hou’eiki Mēmipa ke fakahoko ha ngāue ki he Koloa na’e Tō mei he Taloni. ‘A ia na’e fakamamafa, na’e fakamamafa ‘a e fakahoha’a ‘i he ngaahi kaveinga lalahi ko ia ko e mo’ui, ako mo e tu’unga faka’ekonōmika ‘o e fonua, kae ‘uma’ā ‘a e palopalema kuo toki hā mai ‘i he ngaahi ta’u kimui ni pea kuo kavahia ai ‘a e kakai ‘o e fonua mei he fanau ‘o a’u ki he to’utpu mo e kakai ‘oku toe matu’otu’a ange ‘a e faito’o konatapu Sea.

Fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga kae ‘uma’ā ‘ene kau ngāue mo e fakahoko ‘o e fa’u ‘o e patiseti ‘o e ta’u 2021/2022, pea hangē pē na’a ke mea’i Sea, fakahoko mai ‘enua ngaahi fo’i hiva ko ia na’e fa’u ‘e he ‘Eiki Minisitā, pē ko e fakataumu’a foki ‘a e patiseti ‘o e ta’u ni ko e kelesi pē. Pea na’a ku fakatokanga’i ko ene kau seniale eni Sea na’a nau hiva’i mai e hiva ‘a e fō’i fa’u, ka ko e me’apango na’e ‘ikai ke kau ‘a e Minisitā he’ene hiva’i mai, he na’a ku fanongo mai pē au ‘i he tafa’aki na’e le’o lahiange pē hiva ia ‘a e ‘Eiki Nōpele, ‘i he ki’i hivehiva mai ‘a e Minisitā, ka ‘oku ou tui pē ko e taumu’a ia.

Pea ko ia ‘Eiki Sea e fakamālō lahi, he ‘oku mahino foki Sea, ko e kau ngāue ko eni, tau feangai pē, tau fa’a fakataha pē heni, nau fa’a lava mai pē ‘o fai e ngaahi fale’i fakapa’anga, faka’ikonōmika tokoni, ko e kau mataotao eni ‘i he mala’e ‘o e ‘ikonōmika mo e tauhitohí mo e me’a ko e pa’anga. Pea ‘oku mahino pē, fakamālō ‘aupito ki he ngāue ‘oku fai pea ko e fakama’ala’ala ko ena na’e fakahoko ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, mahino ‘aupito pē ia, ki he ngaahi fokotu’utu’u ‘oku nau fai ‘i hono fa’u ‘etau patiseti, pea ‘oku mahino foki ‘i he ngaahi ta’u mai kimui ni Sea, ngāue’aki e ngaahi tekinolosia, pea mo e ngaahi me’a ko ia, fokotu’u

mai e ngaahi kalafi he tafa'aki kehekehe, ko e ngaahi fu'u fo'i keke pē ko e ngaahi fu'u fo'i pai, fakahā mai ai e fakamaama mai'aki e ngaahi tu'unga fakapa'anga e fonua mo e ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e ngāue, fai hono fakamālō'ia Sea.

Kae 'uma'ā foki mahino 'enau fengāue'aki mo e ngaahi kautaha ngāue fakapa'anga, pē ko e ngaahi *institution* Fakamamani Lahi 'i hono fevahevahe'aki e ngaahi fakamatala 'o fakahā mai ai e ngaahi tu'unga 'oku 'i ai e tu'unga faka'ikonōmika e fonua, pea mau ngāue'aki e ngaahi me'afua Fakamamani Lahi ko ia 'o fakahoko mai pea na'e maala'ala katoa hono fakahoko mai 'e he ...

<005>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'iha'angana: ...'Eiki Minisitā Pa'anga, pea 'oku mahino pē foki Sea 'oku 'i ai pē ngaahi me'afua 'oku fua'aki 'oku mahino hangē ko e motu'a ni ki he motu'a ni pea pehē ki he Hou'eiki mo e konga lahi 'o e kakai 'o e fonua, 'a ia 'oku tau hangē pē te u to'o mai pē 'a e me'a 'e taha, neongo 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a kehekehe ia faka'ekonōmika ia ki he kau vavanga 'i he 'ekonōmika, ka ko e fo'i me'afua Sea ki he tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua 'oku pehē, 'oku te fua'aki pē pē 'oku lelei pē 'oku kovi 'a e tu'unga 'a e totongi koloa Sea, tu'unga 'o e totongi koloa. Pea 'oku ou lave'i Sea ngaahi lau ta'u mai ko eni pē 'oku tau 5 pē a'u pē 'o 10 kimui ni mai 'oku fetōtō'aki holo pē 'etau totongi koloa 'atautolu 'i he tu'unga ma'olunga 'aupito, mamafa ko hono fakalea totonu ia 'oku mamafa. Pea 'oku ou tui 'oku mei fekau'aki ia Sea pea mo e tu'unga ko ē pē ko e ivi pē ko e mahu'inga 'etau pa'anga 'i he fakafehoa'aki 'i he fefakatau'aki mo e ngaahi pa'anga muli, pea na'e kau ia 'i he Folofola Sea. Pea hangē pē ko eni 'oku 'omai, pea 'oku fa'a 'omai pē ia he taimi kotoa pē ki he ...ko e ngāue pē 'e fai ko ē ki he'etau pa'anga ke toe mālohi ko e langa'i hotau ivi ngāue, mo e fa'u koloa mo e ngaahi me'a ko ia ke fakatau ki tu'apule'anga ke ma'u mai e pa'anga muli pehē ko e ngaahi founa ia ko ē, pea na'e 'omai pē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fiema'u ke fakaivia Toutai moe Ngoue ke hu ki muli

Pea hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Leipa 'oku mahino pē ka 'oku fiema'u ke fai e pou pou ki ai Sea tautefito ki he ngoue mo e toutai 'a ia 'oku kau pē ia 'i he'etau fa'u koloa ke hū atu pea 'oku ou lave'i pē he motu'a ni hangē pē 'oku fa'a 'ohaké ngaahi ta'u ko eni kuo 'osi mo e ta'u atu 'a e ola lelei 'a e ngaahi ngoue mo e ngaahi me'a pehē 'o lava hono uta atu ki tu'apule'anga mahino pē ia, pea mo e tafa'aki foki 'e taha na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Leipa 'ikai ke ngata pē 'i he fa'u koloa ke fakatau atu, pea 'oku fiema'u foki ke toe faka'ai'ai mo e fa'u pē 'o e koloa fakalotofonua ke tau ngāue'aki, kae fakasi'isi'i hifo ai 'a e hū mai 'a e koloa ko ia mei tu'apule'angá hangē ko eni na'a ne fakatātāmai'aki pē ko e fo'u pē vai ko eni 'i Tonga ni, 'a e ngaahi ko eni 'a e fanga ki'i fakaneifua ko e *chips* mo e me'a pehē ngāue'aki e ngaahi me'akai tonga, manioke, ko e talo ko e mei ko e hopa ngaahi me'a pehē, ko e ngaahi me'a ia 'oku ne faka'ai'ai ai ke lahi ke lava pē 'o holoki'aki ke toe hūmai'aki 'a e ngaahi koloa, pea 'oku fiema'u ia ke 'i ai mo ha ngaahi koloa ngaahi me'a kehe, neongo 'e fepaki mo e 'ikai ke loto e Minisitā Mo'ui, ka 'e lava hangē pē ko eni 'oku 'amanaki ke tau ngaahi me'a ko eni ko e 'asikilimi ko e ngaahi inu melie mo e ngaahi me'a pehē, ka kuo pau pē ia ke tau faka'ai'ai ke tau ngaahi ke holoki, ko e taumu'a ia ke holoki'aki hono toe hū mai.

'A ia ko e ngaahi me'a ia Sea 'oku fiema'u ke fai ha pou pou ki ai 'i he ngaahi me'a ko ē 'oku 'osi 'omai, ke fakahoko ke ne lava 'o hiki'i hake ai 'a e ngaahi me'a ko ia, pea neongo 'oku 'omai 'a e ngaahi lelei mo e kovi 'o e vaivai 'etau pa'anga mo 'ene malohi hangē pē ne 'osi

‘omi ‘e he Minisitā Pa’anga ki he Takimamata manakoa ange pea ‘oku tu’u foki ‘a e takimamata he taimi ni ka ko e ‘uhinga ko e taimi ko ē ‘e ava ai ‘a e *border* manakoa ange kau takimamata ‘e ni’ihi ke ō mai ‘uhinga he ‘e lahiange he ‘oku mahino pē ‘oku vaivai ‘etau pa’anga, pea nau ō mai ko ē ‘e lahi ange silini ‘ia nautolu, ka ‘oku mahino pē ia Sea pea hangē ko e taha ki he līpa’anga mei muli, hangē ko e līpa’anga mei muli ‘oku mahino ‘e lahiange seniti ‘e ma’u ‘i Tonga ni, ka ‘i he taimi tatau pē Sea ‘oku mahalo te na tatau pē, te na tatau pē he ko e ‘uhinga ‘oku mahino ka tau fakatātā pē kapau ko Nu’usila, kapau ko e taimi ni ‘uhinga ‘e lahiange seniti ka ‘omai e 100 Nu’usila ‘oku pa’anga ‘e 150 Tonga, pea ka faifai ange kuo tau feinga’i ‘o ‘alu hake ‘etau pa’anga ‘o tatau mo e pa’anga Nu’usila, ‘a ia kapau ko e pa’anga ‘e 150 ko ia ‘e lava ai ha puha moa ‘e tolu, pa’anga ‘e 50, ka ‘oku tau pehē fakatātā, pea ka ‘ohovale ‘oku ‘alu hake ‘etau pa’anga ‘o tatau mo e pa’anga Nu’usila lī mai pē 100 ‘oku ma’u e 100. ‘Oku ou tui ko ‘ene mālohi ange ko ia ko ē ‘a e pa’anga Tonga ke fakatau mai ‘e holo e koloa. ‘Oku ou tui ‘e holo e koloa ai pea ‘e mahino ‘a e taimi ko ē kapau ‘e ‘omai pē 100, fe’unga mo e 100 Tonga mahalo ‘e holo e puha moa ia ‘o pa’anga ‘e 30 pē pa’anga ‘e fiha, kae mahino ka ko e fo’i tefito pē mo e me’a ‘oku ‘omai Sea pea ‘oku fiema’u ke poupou...

<007>

Taimi: 1445-1450

Tokanga ki he nunu’a kovi ‘o e faito’o konatapu.

Lord Tu’iha’angana : ... pea mo tau teke ke langá mahino ko e fo’i me’a pau ia e fo’i ‘uhinga ko iá kuo pau ke hiki ‘etau ngāué fakalotofonua ha me’a te tau lava ke langa’i, tukukehe ha ngaahi ‘uhinga kehe ia faka’ekonōmika, ka ko e ‘uhinga pē eni ‘oku ‘omai ma’u pē ia pea poupou ki ai ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea. Pea ko ia ‘a e poupou ‘a e motu’á ni ia ka u foki mai Sea ki he fo’i kaveinga ko eni ko ē ko e 4 ‘oku fakamamafa’i. ‘Oku mahino tau pehē hangē ko e faito’o konatapu. To’o mai ‘a e faito’o konatapu Sea mahino ‘aupito e palopalemá. Na’a mau ‘i Ha’apai ‘i he ‘A’ahi ko ia ‘a e Fale Aleá pea ne fai ‘emau ma’u me’atokoni ho’atā he’emau mālōlō he’emau ‘a’ahi ‘aho ‘e taha, ‘oku lava ange e faifekau ‘oku ngāue mahalo he tafa’aki ko eni ki he ngaahi... ‘O mau ma’u me’atokoni fakataha ai pē pea ne talatalanoa mai ki he ngaahi palopalemá Sea ‘a e me’a ko eni ko e faito’o konatapu.

Sea te’eki ai ke u, me’a pē foki ia ‘oku ou lave’i ‘e au ngaahi palopalema ‘oku ‘asi he social *media* he ko e ngaahi *media* fakasosiale. Ko e ongoongó he ‘oku a’u ki falehopo mo e ngaahi me’a pehē. Sea, ta ko ē ‘oku toki lave’i ‘e he motu’á ni ia ‘oku toe ‘i ai mo e ngaahi me’a ia ‘oku fakalilifu ange ia. Tau nofo pē kitautolu ‘o pehē ‘oku palopalema ka ‘oku te’eki ai ke tau ‘ilo ‘etautolu ‘a e palopalemá. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘oku fakalilifu ange toki lave’i ia ‘e he motu’á ni. Pea na’a ku kole ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá ke fakaafe’i mai ‘a e tokotaha ko iá. Mahalo kuo ‘osi ‘i he Kapinetí ia, ke ha’u ‘o ki’i fakamatala mai ki he Hou’eikí ‘a e ngaahi palopalema ia mahalo ‘oku te’eki ai mahalo ke mea’i ia ‘e he Hou’eikí ‘i he ngāue ‘a e me’a ko eni ko e faito’o konatapu. Ka ko ia ‘oku ou to’o pē ‘e au ke fakamahu’inga’i ko eni ‘a e ngaahi me’a ko eni na’e ‘asi ko eni he Tō Folofola ‘a e Tamá.

Mahino ‘aupito pē e mo’uí ia mahino ‘aupito pē Mo’uí mo e Akó, hangē pē ia na’e ‘osi me’a atu ‘aki ‘e he ongo Minisitā ‘i he’ena palani, ‘Eiki Minisitā Mo’ui mo e ‘Eiki Minisitā Ako. Mahino pē ia ko hotau iví he’ikai pē ke lato ‘ena fiema’ú ‘anaua ha taimi, ka ‘i he taimi tatau, ko naua pē ia ‘oku na ma’u ‘a e vahevahe lelei. Hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga Fika 4 ko e *priority* ia ‘oku na mu’omu’a pē naua he ‘oku mahino pē ‘oku tau mahu’inga’ia he tafa’aki ko ení. Pea mo e tu’unga faka’ekonōmika pē ko ia e fonuá ‘a ia na’a ku toki lave ki aí Sea, ‘a e fiema’u ke poupou’i, tau kamata ‘i he Toutaí pea mo e Ngoué. Ko e fiema’u ia ke tau poupou’i e tokoni

fakapa'anga ki ai ke mahino, pē fekau'aki ia mo e fo'i ngāue ko eni ko 'etau ngāue'i ke lava 'o fakatau atu ke ma'u ai e pa'anga muli pea mo feinga'i ke fakamālohi'i 'a 'etau pa'anga Tongá ki he fefakatau'aki pea mo mulí.

Fokotu'u ke to'oto'o mei he ngaahi vouti ha pa'anga ha pa'anga 'e 50 miliona kamata mei he vouti fika 2

Ko ia Sea 'oku ou 'oatu ai 'a e fokotu'u ko ení, 'uhingá he ko e fokotu'u ko ení hangē pē ko ia na'a ku lave ki aí, ko e meimei kole eni 'i he laumālie 'o 'etau Tali Folofola ki he 'Ene 'Afíó 'etau kāfatahá, pea ko e 'uhinga pē ia 'eku fokotu'u atu pē 'e au 'a e ki'i fakakaukaú pea tau ngāue kāfataha leva ki hono fakalelei'i pē ko hono ki'i feinga'i ki he'ene lelei tahá he ko e fiema'ú ke tau ngāue fakataha ki ha lelei 'a e fonuá ki ha nga'unu, he ko e fakahoha'a mo e ngaahi me'a kotoa pē ki he fakalūkufua ki he lelei 'a e fonuá. Ko ia ko e fokotu'ú Sea, ko e mafai ia 'o e Fale Alea 'o Tongá, he ka tau ka lotolelei pē 'a e 'Eiki Palēmiá mo e Houéiki Minisitā, ko e 'uhingá ke, 'a ia ko e fokotu'ú ke tau toe ki'i fakalea pē ia ko e to'o mai pē ko e toe ki'i lukuluku mai mei he ngaahi Vouti ko ení kamata he Vouti 2 Fale Alea 'o Tonga 'o faai atu ki he Vouti faka'osí tukukehe 'a e ngaahi Potungāue ko eni 'oku ou lave ki aí. Mo'ui, Ako, Polisi mo e Pilisone 'oku ne fekau'aki kinaua mo e *drugs*, pea mo e Ngoue mo e Toutai ka te u 'oatu e 'uhingá. Ko e fokotu'ú Sea he 'oku 'asi pē ia he'etau Tu'utu'uni founga ngāue ka tau loto ki ai he fai ha me'a pehē, ko e to'oto'o mai mei he ngaahi Vouti, 'e lava pē ...

<008>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu'iha'angana: ... tali he Fale Alea ke ngāue ki ai e Komiti Pa'anga toe fakahoko e ngāue ko ia. Pea ko e fokotu'u ia 'i he laumālie 'o e kafataha Sea ke fokotu'u mu'a ke tau ngāue pē, ke ngāue mu'a e Komiti Pa'anga pea fai he laumālie lelei mo e ngaahi potungāue pē ia kamata mei he, 'a ia 'oku lau kamata he Fale Alea 'o faai atu tukukehe e ngaahi potungāue ko eni nau lave ki ai. Fakataha mo e kau *CEO* mo e kau ngāue 'i hono feinga'i ke ki'i mahino pē e ngaahi 'a e ngaahi vouti ia e vāhenga Sea 'ikai lava ia 'e tautolu 'o ala ki ai he 'oku pau ke vahe e kau ngāue ia na'a nau faka'ilo tautolu. Ko e 'i ai e ngaahi *operation* ia 'oku fiema'u ia ke fai ia pea he 'ikai ke toe lava ia 'o tuku ko e ngaahi me'a ki he 'uhila mo e vai mo e pepa mo e hā fua ke *service* ki he kakai 'a e ngaahi potungāue. Ka ko e 'e 'i ai pē e ngaahi me'a Sea ko e kole neongo kuo 'osi 'asi ia he'enu palani pea kuo 'osi tohi mai pea 'oku nau fokotu'utu'u nautolu 'e 'i ai e ngaahi polokalama 'e lava 'o, ka tuku pē ia 'e sai pē ia pea ka ki'i mohetolo kae ki'i to'o mai 'a e sēniti ko ia ke tānaki mai pea ko e fokotu'u Sea feinga'i ha fo'i 50 miliona. Kamata mei he 'ū vouti ko eni 'oku to'oto'o mai 'a e fanga ki'i me'a fanga ki'i polokalama 'e ala tuku kae mai 'a e fo'i 50 miliona ko eni ko e taumu'a Sea 'alu e pēseti 'e 40 ki he tau'i e faito'o konatapu 'a ia 'e hu'u taha pē ia ki he Potungāue Polisi pea mo e Pilisone he 'oku fekau'aki eni ia 'oku fiema'u ke fakalelei'i mo e pilisone mo 'enu me'angāue mo e me'a pehē ... ngaahi me'a pehē pēseti 'e 40 ko e 20 miliona ia. Pēseti 'e 20 ko e 10 miliona ia 'alu ia ki he Mo'ui si'i ngaahi me'a ko eni na'e na'e me'a mai 'aki ko eni ko ē he ngaahi malanga mālie ko eni fiema'u ia ke tautautefito ki he mahaki ko eni mo e ngaahi me'a ko ia. Pea pēseti 'e, 'io pea taki pēseti 'e 10 leva 'e 'alu pēseti 'e 10 ki he Toutai ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i tokoni atu pē ki he 'Eiki Nōpele kae maau 'ene fika pea toki kapau 'e laumālie lelei pē ki ai. Mālō.

Lord Tu'iha'angana: 'Io.

Fakamanatu 'e he Minisita Pa'anga koe 38.9 miliona tō nounou 'aki ivi fakapa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku ki'i tokoni pē 'Eiki Sea ko 'etau 'esitimetri he taimi ni ko e ngaahi fiema'u vivili eni ko ē 'a e vahefonuá pea mo e kakaí 'oku fakahoko 'aki 'o fakatatau ki he ivi fakapa'anga 'o e fonua ka neongo ia na'a ku 'osi fakahoko mahino pē 'oku tō nounou 'aki hotau ivi fakapa'anga e 38.6 miliona. Pea 'oku kei fai e ngāue ki hono, mo e 'amanaki lelei 'e ma'u pē silini ko ia. Ko e konga ko ē 'e taha Sea ki he ki he fakafoki ki he Komiti Pa'anga na'e 'osi fakahoko e fakataha ia e Sea 'o e Komiti Pa'anga mo e Komiti Pa'anga ki he 'esitimetri pea na'e 'osi fakahū mai 'enau lipooti 'oku 'i ho Fale ni ia ho'o, ka ko 'eku fie ongoongo atu pē 'a'aku ia ko e taimi ko ē na'a ku Sea ai e motu'a ni he Komiti Pa'anga na'a ku ui au e ngaahi potungāue ke nau ōmai ke mau talanoa ki hono patiseti mo e 'ū me'a ko ia pea ko e taimi ko ē 'oku tau 'i Fale ni ai kuo maau ia. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'aupito mahino nau 'osi lave atu pē ki ai Sea. Na'e 'osi mahino e fokotu'utu'u ngāue ko eni na'e me'a mai 'aki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ka ko 'eku fokotu'ú ko e me'a ia na'a tau tohi he 'etau Tō Folofola te mau kafataha ke fakahoko ha me'a pea ... he 'oku 'ikai ke, ko eni kou talaatu ko e mafai ia e Fale Alea he 'ikai ke he 'ikai ke ta'ofi ha me'a ia ka tau tali ke liliu ha me'a. 'A eni ko ē kou fokotu'u atu neongo e 'ū ngāue katoa ko eni kuo 'osi me'a mai 'aki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku 'asi he 'etau tu'utu'uni ka 'i ai ha fokotu'u pehē he patiseti pea ngāue ki ai e Komiti Pa'anga mo e me'a ke liliu pea nau 'osi kole atu 'ikai toe fai fakamālohi ko e talanoa toe talanoa'i ko e 'uhinga he nau, ko e poini mo e fakatefito 'eku malanga 'i he Tō Folofola pea na'e mahino pē na'e 'osi fa'u e patiseti ia pea toki fai e Tō Folofola. Pea ko e 'oatu eni ha me'a ko ē ke mahino te tau, mo lava nga'unu ha me'a pea ko e fokotu'u pē ia ka 'oku sai pē toki mai he 'Eiki Minisitā ia 'ene 'uhinga ...

<009>

Taimi: 1455-1500

Lord Tu'iha'angana: ... ka ko 'eku fokotu'ú atu ia 'a ia ko e 50 milioná, 20 miliona ki hē ki he tau'i e *drugs*. Ko ē 'oku me'a mai ko e 2 kilu pē mo e hā 'a e ki'i pa'anga ngāue ko ē.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'e sai pē ki he 'Eiki Nōpelé ke u tokoni atu.

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea tuku ke nau toki malanga mai ka u 'oatu 'eku fokotu'ú ke 'osi. He ko e 'uhingá ke mahino atu e fokotu'ú pea nau toki malanga nautolu 'omai 'enau 'uhingá.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kapau pē 'oku fiema'u he 'Eiki Nōpelé ke u tokoni te u lava pē au 'o tokoni atu ki ai he me'a ko ē 'oku me'a ki ai koe'uhí 'e toe vave ange ai 'etau, kapau 'oku ne fiema'u pea kapau 'ikai pea tuku pē ā ia 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ka mou toki tokoni mai kae sai pē ia 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mahalo na'a 'oku sai pē ko ena 'oku ne me'a mai Sea.

Lord Tu'iha'angana: Ke 'omai pē 'ene tokoní pea u faka'osi pē au he ko e taimi 'a e motu'á ni.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai koe.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Eiki Sea ko ‘eku ‘oatu pē au ‘eku tokoní ‘oku mo’oni ‘aupito ‘aupito e me’a ko ē ‘oku me’a ‘aki he Nōpelé ‘oku tonu ke tau nofo ‘i he fakakoloa ‘oku fai mei lotu tatau ki he Fale ‘Eiki ni kae ‘uma’ā e fonuá fakalukufua. Tautautefito ki he *drugs* Sea. Ko ‘eku ‘oatu pē au ia ‘a e me’a ko ení koe’uhí ko e *quarantine* mau ‘osi ngāue mautolu. Sivi e koloa kotokotoa pē he taimi ni. Ko e ki’i, ‘o ma’u ai e me’a, me’a ia ‘oku ‘ave he ‘e kakai Tongá ki muli ‘o ta’ofi. Pea ‘oku ongo ‘aupito ‘aupito ki he motu’á ni koe’uhí ko e ha’u e ni’ihi ‘o kole mai kiate au ka koe’uhí hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘aneafi ‘Eiki Sea ‘oku mau hanga ‘o fakamālohia e laó he ‘oku totonu ke nofo ai e motu’a ni ai.

‘Oku ‘i ai e me’a ‘oku ou hanga au ‘o fakatokanga’i he koe’uhí he ‘oku ou nofo ‘i he feitu’u ‘elia ko iá. ‘Oku, ko e me’a ko ení ‘o fekau’aki mo e *drugs* ‘oku fifili ‘a tahi pē ‘oku fou mei fē ia. Ka ‘oku totonu ke mea’i he Minisitā ko ení Polisi Mālōlō pē ko e Fakafofonga Fika 4 ki’i mataotao ange foki ‘ene fa’a valalo ‘ana ki he me’a ko ení. He na’a ne ‘osi me’a ‘aki pē ia he ngaahi ‘aho kuohilí ‘oku ne ‘osi mea’i pē ia ‘a e me’a ko iá. Tapu ange mo e Palēmia kuo mālōlō na ‘osi mea’i ‘e naua. Hangē ko e me’a ni ia ‘oku ‘i lotu pē ia ‘i Tongá ni. Ka ‘oku tau ‘ai ke tau ‘ai e fu’u pa’anga lahi ke ‘ave ki he ‘elia ko iá ka ‘oku malava pē ‘emautolu ia ‘o fai e ngāue he taimi tatau pea toe tokanga ange tatau pē ia ‘o a’u ki he Kasitomú. Ka ‘oku lolotonga ko ē tātāpuni ‘a Tongá ni ia pea toe malu angé ‘oku kei hoko pē palopalema ia ‘i lotu. Pea ko e me’a ia ‘oku ou fehu’i ai mei he tafa’aki ko ē potungāue e motu’á ni ke tau toe vakai’i pē fakalelei ‘a e me’a ko ení ‘oku ou lave ki ai he ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ke tokoni ki he me’a ko ē.

Lord Tu’iha’angana: Mālō ‘Eiki Sea. Ko e, fakamālō pē ki he ‘Eiki Nōpelé he tokoní kae, ka ko ‘eku fokotu’ú atu ‘aku ení ia ki he ngaahi me’a ‘oku ‘oatú pea ka ‘oatu e silini ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a fakalotofonua pē pea me’a pea toe fakafoki mai. Pea nau talamai ta ko ē ko e Minisitā Polisi ē ‘oku pou pou mai pea na’a ne talamai me’a maí ‘oku fiema’u. Pea ko e mahino pē he ko e fu’u ai, ‘ene lave ‘oku mei peseti ‘e hivangofulu ko e vahe vāhenga. Pea kapau ‘oku vahe ‘ata’atā pē ha, ki ha fa’ahinga ‘oku, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ke ‘ai ‘aki ha me’angāue ki he Falé pea ‘oatu ia pea ko ē ke ‘oange ha me’alele mo ha hā fua mo e me’a ke ō kumi ‘a e *drugs*. ‘Omai mo e ‘ū ...

Siaosi Pohiva: Sea lava pē ke u ki’i tokoni atu ki he me’a ‘a e Nōpelé nounou pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Io mo feme’a’aki pē ‘oku vave pē ‘etau taimí. Ko e ‘osi pē pea mou toki me’a mai ke tau hoko atu. Tau mālōlō.

(*Na’e mālōlō ‘a e Falé.*)

<002>

Taimi: 1530-1535

Satini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō ho’omou laumālie, ‘oku ou kole ki he Fakafofonga Nōpele Ha’apai ke faka’osi mai. Mahalo na’a miniti pē ‘e 3, mālō.

Kole 'a e laumalie 'o e ngaue fakataha ki he kau Memipa

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, fakakakato atu ai leva 'a e fakahoha'a Sea. Ko ia 'e Sea ko e fokotu'u atu pē ia pea mo e kole pē 'i he laumalie 'o e kafataha, tau ngāue fakataha, pea ko e, ko e fokotu'u atu pē fika, matolu foki 'i Ha'apai ia lī pē ki 'olunga pea kapau 'oku toki 'alu hifo ka ko e koloá pē 'oku tau ngāue fakataha ko e hā e me'a 'oku fakapotopoto, mo e me'a 'oku faingamālie ki he, kae lava pē mo e me'a, ngaahi me'a kehe. Ko e poini ia ko ē 'eku lave he na'a ku 'uhinga atu ko ē 'i he'etau Tō Folofola.

'A ia ko e 50 miliona Sea, ko e 20 miliona ai ko e tau'i e *drugs*, pea 'oku mahino pē 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua eni, pea 'ikai ke fai hake pē ia 'i he ta'u ni, kuo pau ke fai ia he ngaahi ta'u mahalo 'e toe hū mai mo e Pule'anga fo'ou 'i Novema, 'o toe fo'i ta'u 'e 4 ko ia 'e toe ki'i, pea toki 'osi ia mahalo 'osi ha ta'u 'e 5 'oku toki mahino mai ha, pē ko e ha e ola 'o e me'a ko ia. 10 miliona ki he mo'ui, 10 miliona ki he ako, 10 miliona ki he ngoue, pea mo e toutai. Fiema'u ia ke langa'i, 'a ia na'e fai ki ai 'a e Folofola ke kau ia ki he langa'i e ngoue, langa'i mo e toutai, hangē pē ko e ngaahi polokalama na'e 'osi fakahoko he 'oku fiema'u ia ka faka, toutai, mo fakamo'ui pē toutai fakalotofonua kae holoki hifo ai e hū mai e moa mo e sipi, ko e poini ia Sea. Ko e me'a ia 'oku fiema'u ia ke holoki'aki, fakasi'isi'i 'a hono toe fakamole atu 'etau *reserve*, ke faka, pa'anga muli ke fakatau mai e ngaahi koloa.

Ko ia pē 'a e fokotu'u Sea ki he, mo e 'oku 'oatu mo e fengāue'aki lelei pē 'a eni 'oku ha 'i he'etau tu'utu'uni ke toe fengāue'aki pē 'a e Komiti Pa'anga, 'a eni ki he fokotu'u 'oku 'oatu, pea mo e ngaahi Potungāue 'oku 'ikai ke fakamālō'ia ha me'a, 'oku talatalanoa'i lelei pē ha me'a 'e ala to'o mai 'e ala tuku, pea angalelei pē 'Eiki Palēmia mo e Minisitā Pa'anga mo e Pule'anga, mahino 'e ki'i 'i ai e me'a 'e tōnounou he palani, 'a ia 'e mahino ko e ki'i ofe'i mai e, 'a e *Budget Statement*, ki'i afe'i mai mo e me'a, mo e, ke ki'i mei hu'u taha mai mo e Folofola 'o 'alu fakataha mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga he 'oku ou tui 'e lava pē ia Sea. Ko ia, 'oku 'ikai ko ha me'a faingata'a ko e me'a faingofua, 'ikai ko ha me'a 'e faingofua, ko e me'a faigata'a eni Sea, 'a e fiema'u ke tau tau'i 'a e palopalema ko eni, 'a ē ko ē na'e 'asi 'i he Folofola, pea 'oku fiema'u fai mo tau 'ai mahino pea mo e ongo, 'ai angé ke tau fetakai mo e ki'i kau me'a ko eni, pē 'e anga fēfē, ki'i fonua si'isi'i eni ia, hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue, pē 'oku hū mai koā mei fē, 'e 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu kae 'oleva kuo pamu'i atu e 20 miliona ko eni ke kumi'i pē ko e ha'u mei fē.

Pea 'oku 'i ai, he ko e me'a ia 'oku lau 'oku talamai ko ē 'e he ngaahi, he *media* sōsiale Sea, pea kuo valoki'i fefēka 'e he kau lotú mai, 'oku ui 'Eiki Sea, ko e kau paipa, 'oku anga 'eku faka'uhinga 'oku tau kau 'i he kau paipa, ka 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e 'uhinga 'a e lea ko ē ko e kau paipa ko e 'uhinga mei he hā, pē ko e paipa ko eni ko ē, ka ko 'eku ma'u ko e ngaahi fu'u paipa ko ē na'e ifi, 'oku tau fa'a sio 'i he faiva *cowboy* 'i he taimi ko ē, ko e kau, ko e *boss* pē mo e kau ma'olunga 'oku nau ifi e ngaahi fu'u me'a 'oku piko pehē ko e ngaahi fu'u paipa, fa'o ai e tapaka, pea kapau ko e fanga ki'i kau me'a ma'ulalo, 'oku nau takai 'aki pē 'enautolu e pepa e tapaka 'o ifi.

'A ia 'oku 'uhinga 'oku ou 'ilo, 'oku 'uhinga 'a e paipa ki he ngaahi fu'u paipa ko ia, 'oku 'ikai ko e paipa vai ko eni 'i tu'a. Ka ko ia, ka 'ikai ke tau fai ha ngāue te tau pehe pehē ai pē tautolu 'o tala ai pē uesia he faito'o konatapu he fonua, uesia he faito'o, fiema'u ke tau fai ha ngāue ke fai mo tau'i e me'a ko eni 'i he'ene kei, na'a toe 'alu 'o lahi ange, he 'oku fiema'u ke tau 'unu'unu atu ke tau tui 'a e sū 'onautolu 'oku hoko ki ai 'a e palopalema ko eni, 'a e ngaahi

mātu'a kuo a'u 'o uesia 'enau fanau 'i he me'a pehē, ke tau ongo'i 'a e mafatukituki e palopalema ko eni.

Ko ia ai Sea, 'oku ou fokotu'u atu fakamatoato ke tali 'a e fokotu'u pea mo tau ngāue fakataha, mo toki ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Lord Tu'ihā'angana: ...fe'unuaki ai pē ka 'oku ou 'oatu pē 'e au 'a e fokotu'u pea mo e fiká, kae fai'aki pē 'a e fakapotopoto kapau 'oku, ka ko e poini ke fai mo fai ha me'a ki he koloa 'a e Fale Alea mo e kakai 'o e fonua na'e Tō mei he Taloní 'i he huufi Fale Alea mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole mu'a ki'i miniti pē 'e ua.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu Fika 4, Fika 1 nounou pē taki miniti 'e ua pea me'a mai 'a e Minisitā Mo'ui, pea hoko atu leva 'a Ha'apai.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato Sea. Ko e poupou eni ia ki he fokotu'u ko ē 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpele ko eni 'o Ha'apai. Ko hono 'uhinga Sea ko e Patiseti foki ko eni ia na'e 'osi fakahoko mai ia 'oku te'eki ke Tō e Folofola, pea 'oku mau tui fakapapau 'i homau loto he'ikai ke lava ke 'alu pehē 'a e Patiseti pea tala ai 'oku tau fakafōtunga lelei ki he Folofola na'e 'omai mei he Taloni, pea 'oku toka mai ki ai 'a e 'amanaki 'a e kakai.

Fiema'u ke fakalahi 'a e kau ngaue 'i he Polisi Tonga

'Oku fai 'a e poupou ki heni Sea na'a ku fie lave pē au ke fakamahino 'oku kau e Potungāue Polisi 'i he palopalema 'i he nounou fakapa'anga hā eni 'i he'enau palani ngāue peesi 13, fakalahi mo fakaivia 'a e kau ngāue, pehē Sea " 'Oku kei ngāue pē 'a e Polisi Tonga ki he taumu'a ko hono fakalahi 'a e kau ngāue tu'uma'u koe'uhí ke lava 'o fakahoko lelei 'a e fatongia mo poupou ki he taumu'a ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga". 'A ia 'oku 'osi mahino 'oku *clear* 'aupito Sea ko e potungāue ko eni 'oku fiema'u e tokoni ia kiate kinautolu, pea 'oku 'oatu 'a e poupou ko ia ke tau hanga 'o fakafōtunga e Patiseti 'o fakatatau ke toka mai 'a e 'amanaki 'a e Folofola mei he Taloni pea mo e kakai 'o e fonua. Pea 'oku 'oatu 'a e poupou ki he fokotu'u, 'e lava pē 'o numi mei ai e ngaahi 'ū me'a kapau pē te tau loto ki ai. Ko e poupou ia 'oku 'oatu Sea ke fengāue'aki fakataha ki he kaveinga ko ia mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 4. Me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Fale Alea. Sea 'oku ou toe tu'u hake pē au ke 'oatu mo e poupou ki he Hou'eiki Nōpele pea mei Ha'apai. Ko e fakakaukau lelei Sea, pea kapau te tau, ko e ngaahi fika pē ke tau toki fai hano vakavakai'i lelei, ka ko e me'a ko ē ki he fakakaukau ke fai ha feilaulau ke 'ave ki he ngaahi potungāue 'e tolu ko eni 'oku mafatukituki hangē ko ia na'e fai mai ki ai 'a e Folofola. 'Oku ou poupou kakato ki ai.

Na'e me'a 'anenai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga Sea 'o pehē, nounou'aki 'a e 'Esitimeti 'a e 38.1 miliona. Ta'u kuo'osi na'e nounou'aki 'a e 59 'esitimeti 59.6 miliona. Neongo e lahi pehē 'a e nounou 'o e ta'u kuo'osi. Na'e 'i ai e ngaahi fakamole ia Sea na'e 'ohovale pē kuo 'asi ia mo e ngaahi fakamole lalahi hangē ko eni. Na'e fai e fo'i fakatau ia e fale 'o e Poate 'Uhila ko e pa'anga 'e 2 miliona tupu. ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou pehē Fakafofonga 'uhinga ki'i tuku atu mu'a ia ki tafa'aki 'a e *issue* ko ia. 'Oku ou tokanga pē au ia ki he tafe ko eni 'a e fakataha, hangē ko ho'o pou pou ki he fokotu'u na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele, hangē ko e Tongatapu Fika 4. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku toe hū mai ko eni 'i ho'o me'a, tali ia ke a'u ki hono fo'i pulu totonu pea toki

Siaosi Pohiva: Mālō, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka ke laumālie lelei pē mo tafe lelei pē feme'a'aki he 'oku lolotonga mahu'inga 'a e lelei e...

Siaosi Pohiva: Mālō, mālō Sea. Ko e ki'i li atu pē ke fakamahino mo fakamamafa'i e fo'i poini, ka 'oku 'i ai pē ngaahi feitu'u Sea 'e lava 'o fakatafetafe mai mei ai 'a e fanga ki'i tokoni ki he fiema'u ko eni ki he 'alu ki he ngaahi me'a ko ē, pea mo e fakakaukau ko ena na'e 'omai 'e he Nōpele mahu'inga ke fai e feilaulau meia tautolu, ne fakatātā'aki foki e paipa, 'oku 'i ai e paipa hangatonu mo e paipa 'oku toe piko, fakakau lōua atu ongo kulupu ko ia he feilaulau, tuku pē kau takatakai ia ke uesia, mālō Sea ko e pou pou pē ia ki he fokotu'u mai 'a e Nōpele.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'e Tongatapu Fika 9 'ai pē ho'o ki'i miniti 'e ua kae toki tuku ki Ha'apai ke fononga lōloa e vaka ia ko e tūkua ki , Minisitā Mo'ui...

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea

Sea Komiti Kakato: mo feme'a'aki mo Ha'apai na'a 'i ai ha'o ki'i taimi miniti 'e ua ka ke toki hoko atu, ko ia me'a mai Tongatapu Fika 9.

Penisimani Fifita: Mālō, Sea.

Sea Komiti Kakato: Mou taki miniti 'e ua pē ko e 'uhinga kae tafe 'etau alea, ko ia mālō.

Penisimani Fifita: Ko ia, tapu mo e Sea e Komiti Kakato...

<007>

Taimi: 1540-1545

Penisimani Fifita: tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé tapu mo e kaungā Fakafofongá. 'E Sea, ko 'eku vakai hifo ko eni ki he me'a ko eni na'e fai 'e he Palēmiá, pehē ki he me'a na'e fai 'e he Minisitā Pa'angá kae 'uma'ā 'a e me'a 'a e kau Minisitā ki he'enau ngaahi Potungāué. Ko 'eku ongo'i ko ē 'a'akú Sea, 'oku te'eki ai ke tau tali fakamaatoato 'a e Folofola 'oku Tō mei he Taloní. Ko e fonua katoanga 'a Tongá ni. Taha e ngaahi katoanga manakoa ko e Fili *Miss* Hoihoifua pea 'oku 'aukau mai 'a e kau hoihoifua e fonuá ha'u mo tu'apule'anga pea 'oatu mo hono ngaahi pou tuliki mo e ngaahi *criteria* ke fili ai 'a e *Miss* Hoihoifua lelei taha he fonuá, pea 'oku ngāue'aki 'e he kau pou pou 'a e ngaahi pefiume, ke to e fakalelei'i 'a e tu'unga fakanatula 'o e tokotaha ko

ia. Nau valivali 'aki e pauta ko e lolo, pea 'oku 'i ai ho hono ngaahi *lipstick* hūfanga he fakatapu ko e feinga pē ke lelei.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea fakamolemole pē Fakafofonga mālie 'aupito ho'o me'á. Hangē 'oku ke taki 'a e Falé ki he tō'onga me'a ko e teuteu. Ko e teuteu ko e pefiume *lipstick* me'a ia 'a e kakai fefine pefiume tau kau kotoa pē tamaiki tangata, hā e pefiume 'oku ke ngāue'aki? 'Oku 'i ai e kalasi ko e *Eternity*, 'i ai e kalasi ko e *Tommy*, 'i ai e kalasi ko e *Fahrenheit*, hā e kalasi 'oku ne ngāue'aki? Kapau ko e kalasi ē ia fuoloá kalasi tolonga pea kapau ko e kalasi kimui ní, kole atu au ke tuku ia, kai ke fu'u tolonga hono nanamú 'ona tapu mo e Seá.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisita, me'a mai Fakafofonga mahalo ko e *Now & Forever* mahalo e *perfume* lelei. Me'a mai koe 'Eiki Minisitā.

Penisimani Fifita : Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'oku 'osi mahino pē foki ko e tangata 'oku ngāue'aki 'a e *perfume*, mo e u me'a ko iá pea 'oku ou fakafeta'i ai.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Ikai Sea, fakamolemole pē Fakafofonga, ko au ia 'oku ou tui ki he me'a ko ena 'oku ke me'a'aki kapau te tau fakanounou. Na'e 'i ai 'a e ta'u 'e taha na'e hanga 'e he Minisitā 'o e 'aho ko ení taimi na'a nau Fakafofonga aí mo mautolu he tēpilé 'o 'ave patiseti 'o mau talanoa'i he Komiti, pea 'omi e ngaahi fokotu'u ko iá 'o hangē ko e fokotu'u ko eni 'oku fai 'e he 'Eiki Nōpele. Ka ko hono pangó he 'aho ko iá na'e 'ikai ke tali ia 'e he ni'ihī e Pule'anga ko iá. Ko e patiseti ko ení 'osi seti e patiseti tapu ange mo ho'omou feme'a'akí, hā ho'omou me'a 'oku mou pehē ke tau liliu fua aí he kuo 'osi maau e me'á ia, pea kuo 'osi mahino e Folofolá 'io 'oku tokanga 'a e Pule'angá ki ai he taimi ni, ka 'oku 'ikai ke kau ha ni'ihī he 'u ngaahi fokotu'utu'u ko ení, hā ee me'a 'oku mou fakakaukau ke 'omai ke tau fatu ai e fakakaukau ke fokotu'u ki he 'ū ngāue ko iá 'Eiki Sea.

Fengaue'aki 'a e Ngoue mo e Leipa ki hono fakatau 'a e me'akai ke hu ki Tu'aple'anga

Ko 'eku fakatātā pē eni Fakafofonga kia mautolu. Potungāue Ngoué taha e me'a na'a mau 'omai 'e mautolu ko hono liliu pauta 'a e talo ko e 'ufi ko e mei, pea 'oku mau tali mautolu ki he patiseti ko ení ke fakapa'anga ia. Ko e taha ia 'a e ngaahi fakakoloa mei Lototatau. Ka 'oku ou fiefia 'oku tō tonu mai pē fuá he me'a 'oku mau 'i ai he taimi ni. Taha e me'a 'oku mau toe sio ki ai, ke mau fakatau 'a e me'akai mei he kakaí fakataha pea mo e Potungāue Leipa. Ko e founa ko ia na'a tau ngāue'aki kimu'a ko hono 'ave 'a e palaú ki he kakaí, na'e 'i ai e ni'ihī ia na'e palau 'i ai e ni'ihī na'e 'ikai ke tō e me'a ko iá pea 'oku mole 'a e pa'anga ia 'a ia na'e vahe'i 'a e 6 kilu he ta'u kuo'osí Sea. Ta'ú ni na'a mau fakakaukau ka 'oku mau fakaongoongo pē ki he lepa ko ia 'oku tau 'i ai 'Eiki Sea, ke to'o mai 'a e me'akai 'a e kakaí, pea ke mea'i 'e he kakai 'o e fonuá 'oku 'i ai e māketi 'e 'ave ki ai.

Penisimani Fifita : Sea ko hoku taimi foki eni foki 'o'oku ko 9.

'Eiki Minisitā Ngoue : Pe'i me'a mai ā kae tukuā 'a e pefimé Sea.

Sea Komiti Kakato : Faka'ofa'ofa 'Eiki Minisitā kae tuku ke faka'osi mai 'a Tongatapu 9 kae hoko atu he 'oku toe leka 'etau taimi he 'oku mahu'inga e me'a 'oku fai ai e feme'a'akí. 'Oku nofo ia he 'uhinga 'o e fakataha ni.

Penisimani Fifita : Ko e malanga ko ení ko e malanga fakalūkufua pē. Pea 'oku ou fakamālō ki he ngaahi pefume kuo me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā. Fakafiefia 'etau fanongo ki he ngaahi pefume ...

<008>

Taimi: 1545-1550

Penisimani Fifita: ... na'e 'i ai e 'a e ngaahi poini 'e 11 mahu'inga 'i he Tō Folofola pea 'oku 'ikai tapu ia Sea mo e Hou'eiki ke toe fa'u ha'atau patiseti fo'ou ke fakatonu ki he folofola ko e Hau e fonua 'oku folofola mai ki ai 'oku 'ikai tapu ke tau toe fa'u 'e tautolu ha 'esitimetri fo'ou talaange 'e ho'o 'Afio ko ē ko 'emau fakatonu atu e 'esitimetri ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i fakatonutonu ē, ko 'eku fakatonutonu atu koe'uhí ko u nofo nau lau he Miniti na'e 'ikai ke u 'i heni he 'aho ko ia. Ko e fu'u 50 miliona ko ē na'a ke 'ai ke 'ave ki he *drugs* ko e 'ai ke 'ave mei fē? Ko e me'a 'oku ou kole atu ai tau nofo he'etau patiseti hangē ko e me'a ko ena na'e me'a 'aki he Fakafofonga Fika 4 'oku 'i ai e 'ū me'a ki he folau faka'ofa'ofa he 'oku mo'oni ia tau hanga ki ai 'oku 'i ai ha'o me'a pehē 'oku ke me'a mo ia hena ke ke tokoni ki he'etau fokotu'utu'u patiseti 'oku fai?

Penisimani Fifita: Ko ia ko u ki'i luelue atu pē eni 'o a'u ki ai Minisitā mālō. Na'e 'i ai e ngaahi poini mahu'inga 'e 11 'o felāve'i pea mo e folofola fai mei he Taloni. Ko e 'uluaki na'e 'ikai ha ngāue makehe 'e fai ki he mo'ui lelei, ako mo e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua neongo hono taki atu e tokanga ki honau mahu'ingá. Ngāue makehe me'a ia 'oku fiema'u ...

Sea Komiti Kakato: Mālō 'e Fakafofonga Tongatapu Fika 9 pehē ki he 'Eiki Minisitā kuo mahino ka au ia 'a e me'a 'oku mo feme'a'aki ai.

Penisimani Fifita: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Kae hoko atu 'etau fakatahá.

Penisimani Fifita: Ko ia kae Sea kātaki kau hoko atu pē ki he ua fakamolemole. Ko e pole fakalilifu 'o e faito'o konatapu mo e ha mai 'oku si'isi'i pē te'eki ke 'i ai ha 'inasi 'e vahe'i makehe ki ai 'e he Fale Alea pē ko e Pule'anga.

Sea Komiti Kakato: Ko ia eni kō ē 'oku fakatokanga'i ai ...

Penisimani Fifita: Kae sai pē ā 'e Sea kau ngata pē au ia he ua...

Sea Komiti Kakato: ... he feme'a'aki Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Ko ia ne u fanongo ki he malanga 'a e 'Eiki Minisitā Polisi lelei 'aupito 'aupito ka 'oku te'eki ke 'i ai ha palani ia. Me'a mai 'e ia 'oku te'eki ke 'i ai ha palani ia ki hono tau'i e faito'o konatapu. Ko e pa'anga pē 'e taha miliona 'oku vahe'i ki ai.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ia ko e 'uhinga te mou tohoaki'i 'etau Falé ho'omou faka'uhinga ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ki'i fakatonutonu atu pē mu'a e malanga ...

Sea Komiti Kakato: ... mole ai 'a 'etau taimi. 'E Minisitā Polisi ko u kole atu pē ka moutolu fakapotopoto 'etau taimi mo e mahu'inga e me'a 'oku fai ai e feme'a'aki. Na'a mou toe tohoaki'i pea mo fetuputāmaki 'aki. Ko e Kupu 185 'etau Tohi Tu'utu'uni 'i he fakahā loto e 'esitimeti 'oku ngofua ke fai ha fokotu'u hangē ko eni 'oku fai ai 'a e feme'a'aki pea 'oku tō loto ia he lolotonga e laumālie ko eni 'oku fai ai 'a e alea ki hano to'o fakasi'isi'i pē fakalahi ka 'oku 'ikai ko ha 'aitemi pē ko ha vouti fo'ou mei tu'a. Hoko atu e feme'a'aki ia he ko e 'uhinga 'oku fai e tafe 'a e feme'a'aki ka ko e, ka ko hono fakama'opo'opó mou feme'a'aki pē ka tau toki hū ki he ngaahi vouti 'e toki fai ai 'a hono 'uhinga hono fokotu'u 'a hono pālōti'i pē ko hano fakatokanga ki he Sea ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakatapu atu ki he Feitu'una.

Sea Komiti Kakato: Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Fokotu'u hake pē Sea ke ke poupou mu'a ke fai ha pālōti he fokotu'u ko 'e ē pea ko e kole pē ia ki he 'Eiki Nōpele ke fakakau mai 'a e Potungāue Tāmate Afi he Polisi mo e Pilisone ko hono 'uhinga 'oku nau kau 'oku 'asi ia he'enu palani ngāue 'oku kau mo nautolu 'i he ngāue ko ē ki he faito'o konatapu kae poupou atu ke fai mu'a ha'atau felotoi ki he fokotu'u ko ē kuo 'omai tokoni ia ...

Sea Komiti Kakato: Faka'ofu'ofa 'aupito 'a e feme'a'aki ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E toki fai e fokotu'u ke aofangatuku ...

Penisimani Fifita: Sea kātaki mu'a te'eki 'osi 'eku taimi.

Sea Komiti Kakato: ... he'etau a'u atu ki he ngaahi vouti.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 9 ...

Penisimani Fifita: 'Io.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e me'a 'oku ke toe talanoa?

Penisimani Fifita: Ko 'eku 'uhinga pē ke faka'osi atu 'eku taimi kapau 'oku laumālie lelei ki ai e Feitu'una pea kapau he'ikai te u fokoutua au ki lalo.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu pē 'a'aku ia pea hoko atu 'ene me'a 'a'ana.

Sea Komiti Kakato: 'Io fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku 'i ai e palani 'a e Potungāue Polisi ki hono tau'i 'o faito'o konatapu 'oku 'asi pē 'i he fakamatala fokotu'utu'u ngāue ko 'eku fakatonutonu pē ki ai 'oku hala 'ene me'a ko ē 'o pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha palani.

Sea Komiti Kakato: 'Io tonu ho fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Oku 'i ai e palani ka ko hono fakaiviá 'oku kehe ia ko 'eku fakatonutonu atu pē ia ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko e fakaivia eni 'oku lolotonga fai ai e feme'a'aki mo e fakatangitangi mei he'etau *statement* pē ko e fakamatala patiseti ki he fo'i laó.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka 'oku fanongo mai e kakai ia 'o pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha palani ngāue.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu pē ia ke ki'i fakatonutonu pē 'ene me'a mālō.

Penisimani Fifita: Mālō mālō 'aupito Minisitā kuo mahino 'aupito 'aupito ia. Ka ko e, ko 'eku sio atu eni 'a'aku ia kapau 'oku tau pehē ko e palani ko e fo'i taha miliona 'ikai ke lava ai ha me'a ia. Kapau ko e pa'anga 'oku nofo mei he kau tila malisuana 'i tu'a ko e 12 miliona ...

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku toe fakatonutonu atu pē Sea ko e taha miliona ko e silini lahi ia ki he fonua ko eni ka 'oku 'ikai ke pehē 'e lava 'oku lava pē ngāue ai ka ...

Sea Komiti Kakato: Poupou.

'Eiki Minisitā Polisi: Kapau 'e ke tokoni mai ke fakalahilahi hake ...

Sea Komiti Kakato: Te tau mo'oni ...

<009>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Polisi: ... kae 'oua te ne hanga 'o pehē 'oku 'ikai lava ha me'a 'Eiki Sea. Mālō.

Penisimani Fifita: Sea faka'osi atu pē. Tau pehē ko e pa'anga ...

'Eiki Minisitā Lao: Sea ko u ki'i fakatonutonu atu pē Sea miniti 1 nounou pē. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. 'Eiki Sea ko u fakatonutonu koe'uhí ko e hu'unga 'o e feme'a'aki he taimi ní ke tau manatu'i mu'a na'a tau tali 'a e tō folofolá pea fakakau atu ai 'a e konga tefito na'e tu'utu'uni 'i he Fakataha Tokoní ke toe 'atu ha konga 2 pea na'a tau tali ke hoko atu e ngāue 'a e komití 'i he ta'ú ke toe 'ave 'a e tali. Pea ko eni ia 'oku fai mai hono fehu'ia he taimi ni 'a e me'a na'a tau 'osi tali 'e toki fai hono tali ki he 'Ene 'Afió 'i he 'osi 'a e ta'ú. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni ia. Mālō 'Eiki Minisitā Lao.

Penisimani Fifita: Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Laó he fakamaama mo e Minisitā Polisi. Na'a ku faiako he ta'u lahi. Ko e faiakó ia 'oku 'ai e palani ia ke pau pea 'oku 'osi tu'u mai pē mei he ia 'a e *outcome* ia. Ko 'ene ta'epau ko ē palani ta'epau e me'a ia ko iá. Pea ko

e 'uhinga ia e fai e fakahoha'á. Ko e 1 miliona ko eni ko ē 'oku 'ai ko ē ki he faito'o konatapu 'oku si'isi'i ia.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā. Ko u tui pē Tongatapu Fika 9 'oku mahino lelei ho'o me'á 'au.

Penisimani Fifita: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ka ko 'eku lotó ko u lave'i he'ikai tau hotau vaká he efiāfi ni he fo'i peau ko ē na'a tau heka aí. Kuo tau toe foki pē tautolu ki hotau 'ulungaanga motu'a he Fale ni. He'ikai te u toe fakahoha'a atu. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea fakamālō atu he faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Ko ē 'oku *signal* mai mo Vava'u 14 kae foki ā ki he tafa'aki nau palōmesi ki aí 'uhinga ko e taimi. Mālō. Me'a mai.

Penisimani Fifita: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e tokanga pē motu'a ni pē lava ke fakamaama ka ko e mahalo 'e tonu ange kapau 'e kamata e 'Eiki Minisitā Mo'uí koe'uhí ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohaké ke tau taufonua. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Vava'u 14, te ke toe me'a kae faka'osi mai he 'Eiki Minisitā kae foki ā ha ki'i miniti 'e 8 ke hoko mai 'a Ha'apai 12. Me'a mai.

Tokanga 'a e Vava'u 14 ki he 'isiu 'o e faito'o konatapu

Poupou ke fai ha ngaue ki he faito'o konatapu

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Sea ko 'eku fokoutua hake pē au 'e Sea ko u, ko 'eku poupou ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpelé. Mahino Sea ko e Patiseti fe'amokaki eni, 38.1 miliona pea te tau lava pē 'o fakalea ko e Patiseti feilaulau eni. Te tau lava 'o feilaulau'i ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ko ha fiema'u vivili kae lava ke *address* e ngaahi *issue* ko eni 'oku 'ohake fekau'aki mo e faito'o konatapu. Ko e 5 kilu ki he 1 miliona 'oku vahe'i, ka ko u tui Sea ko e palopalema 'eni ia 'oku fu'u lahi pea 'oku 'ikai ke makupusi 'i he ivi ko ia 'o e Pule'anga he taimi ni ke fai ha fu'u ngāue lahi fēfē ke ne lava 'o ta'ota'ofi 'ene mafolá Sea. Na'e me'a e 'Eiki Minisitā Lao he taimi na'e me'a ai fekau'aki pea mo e fakalilifu 'o e palopalema ko eni Sea 'oku a'u ki he fakapō, fakamamahi'i e fānau ta'u iiki 'a e fakalilifu 'o e a'u ki ai. Pea ko e *issue* ko eni 'o e faito'o konatapu Sea 'oku 'ikai ko ha *issue* pē ia 'a ha potungāue ka ko e *issue* fakafonua eni ia kiate kitautolu Sea. He 'oku lahi pea mafatukituki hono ngaahi palopalema.

Sea na'e tukuange mai he toketā ko ia Mapa Puloka 'oku ne tokanga'i 'a e tafa'aki fakalelei 'atamái. 'Oku a'u ki he peseti 'e 50 ki he peseti 'e 60 kinautolu 'oku nau tākoto ange ki he tafa'aki fakalelei 'atamái ko e uesia makatu'unga ko e faito'o konatapu. Na'e hoko 'a e *lockdown* pea mo e *curfew* pea ngāue ko ē kau polisi fakakolo 'o holo ai ki he peseti 'e 20 pē 30. 'A ia 'oku mafatukituki ia Sea. 'Oku tau nofo he tafa'aki ko ē pea mei he Potungāue Mo'uí 'o tokanga'i 'a kinautolu 'oku iku ange ki ai. Ko e pilisone ia mei hē he ngāue 'a e kau polisi ka ko e hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Lao 'oku 'i ai 'a e ngāue ke fakalelei'i e laó ke

fenānāpasi e laō Sea mo e ngaahi me’a. Na’e ‘i ai e tō folofola ‘Ene ‘Afiō ko u ma’u ki he 2018 ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Saia Piukala: ...pea na’a ne fakatokanga mai ‘oku ‘i ai e ngaahi fonua ia ‘i māmani ‘oku a’u e tautea ia ki he faito’o konatapu ki he tautea mate, mea’i pē ‘e he Hou’eiki e Fale ni. ‘Oku ou tui Sea ko e ngaahi me’a ko eni na’e ‘ohake pē ‘a e ngaahi palopalema ko ia ‘e he Minisitā Lao, ‘i ai e ngaahi tautea ia ko e tautea malu’i, pē toloi ‘a ia ka ma’u mo e faito’o konatapu. Ko e taimi ‘oku fakalelei ai ko ē ki he lao Sea, ‘oku mahu’inga pē ke toe fakakaukau’i mo e malu e kau Fakamaau, he ko e ngaahi me’a ia Sea he ‘alu ko e ke fakalilifu ‘a e palopalema ko eni te tau a’u pē tautolu ia ki ai Sea.

Ko e fokotu’u ko ē ‘a e ‘Eiki Nōpele Ha’apai Sea, ‘oku ou poupou ki ai, tuku mai ‘e ia fo’i fika ko e 50 miliona ka ko e ha ‘etau felotoi, ko ‘emau ‘i heni Sea ke feinga’i ke fakaloto’i e Pule’anga ke tali e fokotu’u ko eni, pea kapau ‘oku fu’u lahi ke holo hifo, he ‘oku mahu’inga ‘aupito hangē ko e fakamalanga hono vahevahe ko ē ki he ngaahi Potungāue mahu’inga ke *address* e ngaahi *issue* ko ē na’e ‘omai he Tō Folofola ki he lelei fakalukufua ‘o e kakai ‘o e fonua. ‘Oku kau eni Sea hangē ko eni ko e seniti ‘oku ‘ave ki he Potungāue Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea kau ki’i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ua a e tokoni, ‘uluaki, te u kamata mei he fokotu’u pea ‘oku faka’ofo’ofa pē ia ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ou, ko e kongā pē ia ‘a e tokoni atu, mou ō ange ‘o fokotu’utu’u mai e fo’i 50 miliona ko ia, mo e ngaahi polokalama ko ē ‘oku mou pehē ke tu’usi pea mou ōmai ‘o lī mai ki loto ke tau sio ki ai, pea ko e ki’i tokoni fika 2 leva ‘Eiki Sea, ‘oku ou kole ki he ‘Eiki Minisitā Polisi mālōlō, ‘omai mu’a ha ki’i lipooti ki he anga ‘a e ngāue na’e fai ‘e he kau polisi ‘i he ta’u ‘e 5 ko eni na’e ‘i ai, he ko e ta’u eni na’e tupu fakautuutu ai e faito’o konatapu ‘i he fonua ni, pē ko e ha e ngāue na’e fai ‘e he kau polisi ke ‘omai ki he Fale ni ke mea’i ‘e he Hou’eiki, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea kau ki’i fakatonutonu e fakamalanga ko ē. Ko e ta’u ‘e 5 kuo ‘osi kuo ‘osi ‘omai ia he fakamatala fakata’u, ‘oku ou tui ‘oku mea’i pē ia ‘e he kakai ‘o e fonua ‘a e feinga tautāmate na’e fai ‘e he Potungāue he vaha’a taimi ko eni Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ‘ū fakamatala fakata’u ko ia...

Mateni Tapueluelu: Fokotu’u ai ‘a e *task force*.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...na’e ‘ikai ke toe, tali pē ‘e he Fale ni na’e ‘ikai ke mau ngāue ia ‘emautolu. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Ko e Folofola eni ‘a ‘Ene ‘Afiō ‘oku feinga ‘a e Fale Alea ke fakatonu ki ai. ‘Ai pē ke laumālie lelei pē kuo pau ke fakahoko e ngāue ia.

Lord Tu’iha’angana: Sea ke u ki’i tokoni atu pē ki he, fiema’u pē Sea ‘etau femahino’aki, ko e me’a na’e fakahoha’a ‘a e motu’a ni, ko ‘etau, palakalafi hono 4, tau Tali Folofola, na’a ku

lave ki ai ki he Folofola mo 'etau tali Folofola, 'oku mau kafataha 'a e Fale Alea 'o Tonga mo e Pule'anga ke fakahoko e me'a ki he Folofola 'a e, Sea ko e 'uhinga ia na'a ku talaatu, tau kafataha, ka e ngāue 'a e Komiti Pa'anga, pea mo e me'a ko ē 'oku me'a mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku hangē 'oku tau kehekehé ai, ko e ngaahi 'ū *data* mo e fakamatala ki he Potungāue kotoa pē, 'oku 'i he Falepa'anga ia, ko 'enau ōmai pē lī hake 'a e Potungāue ko ē, 'ū polokalama e ko e hā mo e hā mo e hā, pehē atu 'a e Komiti Pa'anga, ko e fai femahino'aki eni mo e kau *CEO* mo e me'a, fēfē ke ki'i toloi atu e polokalama ko ē, kae 'omai e.

Ko e mo'oni e Minisitā Pa'anga ia 'oku 'osi ma'opo'opo ia, ka ko e fengāue'aki pehē 'a eni 'oku ou lau na'e lī atu pē fika ia, pea tau fai hono feinga'i, feinga'i mai kuo ma'u pē ha 20 miliona, pē ko ha 30 miliona, ka ko e laumālie fokotu'u pea mo e me'a, kae 'ai ke tau ngāue fakataha, 'omai e ngaahi fakamatala ke tau fevahevahe'aki ai pea tau tukuhifo, 'e lava pē ia, ka ko e Falepa'anga 'oku 'osi ma'u katoa ai e ngaahi ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'iha'angana: ...polokalama, ngaahi vouti mo e ngaahi me'a 'oku 'uhinga, mo e me'a 'e 'ave ki ai.

Sea Komiti Kakato: .. Mālō 'Eiki Nōpele, koia, me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e tokoni atu pē ki he feme'a'aki. Pea kole ke u ngāue'aki pē 'a e ngaahi fakatapu 'o e Fale 'Eiki ni, kae hao atu pē 'e he motu'a ni.

'Uluakí pē ko e fie tānaki atu pē ke mahino ko e fakalukufua pea 'oku na'e fai ki ai 'a e fakamatala fakaikiiki 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, pea na'a tau nonofo mai ki he fakalukufua ki he kakai.

Ko e anga e ngāue 'a e motu'a ni ko e ngaahi tokanga pē mo e hoha'a 'oku 'omai, oku tatau pē pea mo e ngaahi me'a ko ē 'oku fokotu'u atu 'e he patiseti ko eni kuo fokotu'u. Ko u fie tataki 'a e fakakaukau 'a e Fale ni 'e 'Eiki Sea, ko e tepile 3 'o e *statement*, ko e fakalukufua ia. Ko e fehu'i 'oku fu'u lahi 'a e pa'anga 'oku fokotu'u mai, 'e ma'u, ko e ngaahi 'ū me'a mahu'inga ia ke tau tatau ai, 'a ia ko e, pea mo e fiema'u ko ē ke tokanga ke tau mahino 'a e fo'i mahino, ko e ivi ko ē fonua 'oku fakangatangata, pea kapau te tau nofo ki he ivi ko ē 'o e fonua, pa'anga 'oku tānaki ...

<005>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...fakalotofonua, 'e si'i 'aupito, ka ko e ngāue ko ē 'a e Pule'anga pea ke u hifo atu ai pē ki he fakatātā'aki 'a e Potungāue Mo'ui. Ko e me'a ko ē 'oku mahu'inga ai 'a e palani faka-*corporate* pē ko e palani fakapotungāue, he 'oku ne hanga 'o ...mei he lēvolo 'o e ngāue 'oku ne hanga 'o fokotu'utu'u mai 'a e ngaahi ngāue 'oku totonu ke fai ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a pea mo hono pa'anga, pea kapau te mou me'a pē ki ai na'e tonu 'aupito hono 'ohake 'e he ngaahi kau Fakafofonga 'a e ngaahi ngāue ka 'oku si'i pē 'oku 'ikai ke ma'u hono pa'anga.

Ka ko e tokanga Sea taha e me'a kapau 'oku 'uhinga ki he motu'a ni, me'a na'e tokanga ki ai 'a e Folefola ke tau faka'ete'ete hotau ngata'anga. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a ke ngata ai e Fale Alea, pea 'oku 'i ai mo e 'aluhifo, ko e potungāue pea 'oku 'i ai mo e lēvolo ko e fakaikiki pule ki ai e mafai 'a e pulengāue 'o 'alu hifo ai pē ki hono ngaahi fakaikiki, ka ko u fie fakafoki mai Sea ke tau tatau, taumu'a pē Patiseti ki he kakai ka ko e fakaheheheka ke tau tatau.

'Uluaki ko e pa'anga ko ē 'oku ma'u mei he fakalotofonua 'oku 'ikai ke fe'unga, 'asi pē ia he tēpile 5 'o e Patiseti, pēseti pē 'e 60 ma'u mei Tonga ni, pēseti lahi 'oku 'omai ia pea mei tu'apule'anga. Ko e anga ko ē 'o e ngāue kuo fai, 'e lava 'o ma'u. Kapau te mou me'a ki he 'Esitimeti liliu ko ia 'o e ta'u lolotonga ko e pa'anga ko ē ne kumi mei muli fakatatau ki he pa'anga ko ē 'e ngalingali 'e liliu 'o ma'u, 'oku huluange ia. Ko e anga ko ē 'a e fakakaukau 'e pehē pē mo 'etau...fakatātā pē. Ko e Patiseti ngāue ko ē 'a e Potungāue Mo'ui 'oku 'i loto e ngaahi ngāue ai 'ikai ke 'i ai hano pa'anga. Ko e taimi ni kuo 'osi ma'u hono pa'anga tokoni. 'A ia ko e fakatātā pē ko e 'ū huhu malu'i. Na'e tali he Poate Pangikē ADB he uike kuo'osi pa'anga 'e 5.5 miliona 'Amelika ko e tokoni ia ki he, ko e fakatātā ia, na'e te'eki ke 'i loto ia, ka 'e 'atā mai ke fai e ngāue, kau ai pea mo e *warehouse* ki he *pharmacy* na'e fai e ngāue pea 'oku te'eki ke ai hano pa'anga ka 'i he'ene a'u mai ki he 'aho ni, kuo 'osi ma'u hono pa'anga, pea toki me'a mai e fakaikiki 'e he Minisitā Pa'anga.

Ka ko e tokanga pē motu'a ni Sea 'oku pehē 'a e fokotu'utu'u 'oku 'oatu e Patiseti. 'Oku 'i ai hotau fakangatanga 'a e lahi 'a e pa'anga na'e nō, pea na'e fakaikiki atu ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ka 'i he taimi tatau kapau te tau nofo pē ki he pa'anga e fonua, lahi 'aupito 'a e fe'amokaki, ka 'oku 'uhinga e ngāue pea mo e 'amanaki lelei kau mai 'a e 'Eiki te tau lava pē 'o ma'u mo 'ikuna'i 'aki 'a e ngaahi pa'anga ko eni 'oku fai hono tānaki.

Kae foki mai pē Sea 'oku ou tokanga pē ki he fakalukufua. Ha'u pē ko ē ki he ngaahi ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga 'i he Patiseti ko 'ene kamata pē ko e mo'ui ke malu e fonua. 'A ia 'oku fai mai ki ai 'a e tokanga. Hoko atu pē ki ai hoko atu 'a e faito'o konatapu. 'A ia 'oku 'uhinga ki he motu'a ni 'oku tau tatau pē, ka 'oku tokanga atu, ka ko hono fakaheheheke he fu'u me'a fakapa'anga 'oku mahu'inga ke tau lava pē 'o tatau, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ako: Sea ko e ki'i tokoni pē Sea ki he, he 'oku meimei ko e *session* faka'osi eni he 'aho ni, 'uhinga kia nautolu 'oku fanongo mai ke tau kau pē mo ia he fakakaukau'i 'a 'etau fānauako. Na'a pea mo e 'apiako ako tokamu'a ko eni 'e 32 na'e fokotu'u he Pule'anga he ta'u kuo'osi. 'Oku hiki hake eni 'o pēseti pē 'e 45 ko e fānauako ko ē 'oku tonu ke nau ako *kindergarten* 'oku nau ako, hee pēseti pē 'e 45. 'A ia ko e pēseti ia 'e 55 ia 'oku kei nofo pē ia 'i 'api.

Ko e fai e feinga ko eni e fengāue'aki mo e Siasi Uēsiliana, Katolika ke 'ai ha ngaahi ako *kindergarten* mo e alā me'a pehē ke ofi ki he ngaahi 'api ke 'oua 'e faingata'a e 'ave ki ai e fānau, ta'etotongi atu e 'ū ako lahi, ka neongo ia 'oku kei pēseti pē 'e 45. Ko e hiki ia mei he pēseti 'e 30 he 2019.

'A ia 'oku kei lahi 'aupito 'a e ngāue, 'oku 'ikai ko e me'a pē ki he pa'anga, ka ko e fa'ahinga fakakaukau mo e fa'ahinga founa tauhifānau 'oku tukufakaholo mai'aki ko eni 'e he kāinga Tonga, tonu pē ke tau ki'i ngāue'aki e *weekend* toki alea'i ko eni e pa'anga, kinautolu 'oku fanongo mai ke ki'i fakakaukau lelei pē ko e hā koā e me'a 'oku kei tuku ai e fānau pēseti 'e 55 ko eni 'i 'api kae 'ikai ke 'omai koe'uhí na'a lava 'o tokoni'i na'a lava 'o tokoni kia nautolu

toe lelei ange 'enau ako he'enau hū atu ki he lautohi kae 'uma'ā e 'alu hake ki he *secondary school*. 'A ia ko e 'uhinga pē ia e tokoni Sea 'oku 'ikai ke fekau'aki pē mo e pa'anga pē 'e taha, fekau'aki pē taimi lahi...

<007>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Minisitā Ako : ... mo 'etau lotó mo 'etau fakakaukaú, pea tau ki'i nofo angé 'o sio ki he kaha'u 'etau fānaú. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Eiki Sea kātaki pē mu'a koe'uhí ko e taimí. 'Oku, ko e me'a ko ē ko ē 'oku fai ai e feme'a'aki he taimí ni koe'uhí foki ko e fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpelé, pea ne 'omai pea mo e fo'i fika ko e 50 miliona, pea to'o ai 'a e 20 miliona ma'á e Potungāue Polisi 'Eiki Sea. 'Oku ou tui ke fakamālohi'i , e Potungāue he koe'uhí ko e anga ko ia hono tu'ungá 'oku mālohi ange 'a e vave ko ē 'a e ha'u ko ē 'a e 'oho 'a e faito'o konatapu 'i hono huhu ta'ofi ko ē ke tu'ú. Pea ko e me'a ia, ka 'oku ou tui ko e fokotu'u ko ení kapau 'e tuku mai ki he Komiti Pa'angá mo e Pule'angá ke fai ha sio ki he anga hono fakatokaleléi, he 'oku 'osi mahino pē 'oku tau fe'amokaki he taimí ni, pea ko e to'o ko ení 'oku to'o fakaloto...

Ko e tu'utu'uni foki ko ē 'o e patisetí 'e 'ikai ke tau lava 'etautolu 'o toe fakahū mai ha pa'anga fo'ou mo ha me'a, ko e feto'oaki holo pē 'i loto. Ka ko e poupoú 'oku fai e poupoú ki he fokotu'ú, kae 'omai ke fai hano ngāue'i fakalelei 'e he Pule'angá pea mo e Komiti Pa'anga 'a e Fale Aleá. Koe'uhí ki he anga ko ia hono fokotu'utu'u e fiká. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e fakakaukaú ko e fokotu'ú faka'of'ofa, pea kapau 'e tali e 20 milioná, ko e toe ha'u ia 'o lahi 'aupito ia 'i he patisetí ko ē na'e fokotu'u ko ē ko ē 'e he Potungāue ke fai'akí ko e 15 miliona, 'a ia 'oku kau fakataha ai 'a e Potungāue Tāmate Afí pea mo e Polisi. Ka ko e 'uhingá ko e fakakaukaú poupoú 'aupito ki ai 'aki 'a e 'uhinga 'oku ki'i māmālie ange e ha'u 'a e KOVITI kae vave ange 'a e ha'u 'a e puha 'aisí, pea 'oku tonu leva ke fai hono fakakaukaú'i fakalelei koe'uhí ke fai hono tau'i e me'a ko ení, he 'oku ne hanga 'e ia 'o fakatapu 'Eiki Sea 'a e ngaahi maumau lahi fakalūkufua ki he fonuá. 'Oku 'ikai ko e me'a faka'atamaí pē, faka'ekonōmika, lahi 'aupito. Ka ko e 'uhinga ia e kole atú ki he Fakafofongá kapau 'e tuku mai ke ngāue 'a e Komiti Laó ki ai pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Kapineti...

Sea Komiti Kakato : Ko u kole 'Eiki Minisitā...

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e poupoú atu ia, ka ko e kongá ko ia ki he 20 milioná, kapau na'e 'ova 'emau patisetí 'a ē na'a mau lele mai 'akí he 20, ka ko 'ene tu'u ko ia he taimí ni 'oku 15 miliona. Ko e 14 miliona na'e tali ko ē ko ē he ta'u fakapa'anga kuohilí, pea hiki'aki 'a e peseti 'e, 'a e fo'i 1 miliona mo e poini 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga. Ka ko e fakakoloa ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he Fakafofonga Nōpelé, ko e fakakoloa lahi ia ke tau'i 'a e faito'o konatapu. Ka ko hono tuku mai koe'uhí ke fai ha fevahevahe'aki 'a e Pule'angá he ko u tui pē au ki he'ene fokotu'utu'ú fakatatau ki he Tō Folofolá ko e Ako, Mo'ui, kau ai 'a e faito'o konatapu.

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole, ki'i fehu'i pē. Ko e 'uhinga mai 'a e 'Eiki Minisitā ke 'oange ki he Komiti Pa'anga 'a e Pule'angá. Ko ia koā 'Eiki Minisitā ?

'Eiki Minisitā Polisi : Ke fai ha ngāue'aki kapau 'e tali he me'a ko ení 'a e fokotu'ú pea tuku mai leva ke fai ha fengāue'aki, ke mahino e me'a ko ē 'oku malavá, ka ko e pou pou ko ē ki he ngāué 'oku fai 'a e pou pou lahi ki ai.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi : Ka ko e founa ko ia hono ngāue'akí ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga atú 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'iha'angana : 'Io 'Eiki Sea kātaki, ko 'eku ki'i pou pou 'aku ki hē ka 'oku ou si'i tokanga ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui. Kae kehe ko e me'a ia 'a e Feitu'una...

Sea Komiti Kakato : Ko ia 'oku ou loto pē au ke mo paasi ki ai he kuo mahino e anga e feme'a'akí ia ka ko e 'uhingá ko ho'omou toe me'á, ka 'oku ou faka'apa'apa'i ai pē.

Lord Tu'iha'angana : Sea ko e me'a ia na'a ku toutou kole atu pē au mou toutou, 'i he fokotu'u ko e laumālie ia 'eku fokotu'ú ko 'etau kafatahá. Tau kafataha, pea 'oku ou lī atu pē 'e au e fika, ka ko e fai e fengāue'akí mo e me'á ko e 'osi'osingamālié ko e hā e fika ko iá, kae koloa, ko e poini mahu'inga ia e fokotu'ú ke fai ha me'a ki he me'a na'e fakakoloa 'aki. 'Oku tau tali ko e koloa na'e fakakoloa 'aki 'a e Fale Alea 'o Tongá, Hou'eiki mo e kakai e fonuá. Ka ko e ngaahi lau, ka ko e kolé ia ke tau fetokoni'aki e ngaahi Tēpile ka ko e laumālié ia. He 'oku tau pehē atu he'etau Tali Folofolá, 'E Ho'o 'Afio te mau kafataha ke fakahoko ha me'a. Pea ko eni 'osi mahino 'aupito e ngaahi poini 'oku 'omai ka tau ngāue fakataha 'o fai ha fo'i me'a ke ma'u mai ha fo'i pa'anga pea toki fai hono vahevahe ko iá he ko e me'a ia na'e fakapeseti atu ai. Kapau ko e hā e fo'i pa'anga ko ē 'oku ma'ú, pea vahevahe pē peseti ko iá. Ka ko e laumālié ia Sea, ko e kole atú ke tau ngāue'aki ia, pea ko e hā 'a e lelei taha 'oku lava 'o ki'i lukuluku mai mei he ngaahi vouti ke fakahoko 'aki 'a e fatongia ko ení pea 'ai....

Mateni Tapueluelu : Fakamolemole ko e ki'i fehu'i pē Sea ki he 'Eiki Nōpelé ko e 'uhingá ko 'ene fokotu'u. Fēfē Komiti Pa'anga 'a e,...

<008>

Taimi: 1610-1615

Mateni Tapueluelu: ... Fale Alea kapau ko e fengāue'aki fakataha ke kau atu ai mo e Fale Alea.

Lord Tu'iha'angana: Ko e fokotu'ú foki ia he ko 'etau tu'utu'uni ia ka ai ha ngaahi fokotu'ú pehe ni pea kuo pau ke tuku ki he Komiti Pa'anga 'a e Fale Alea ke nau fai, ko e fokotu'ú ia ka kou tui ko e 'uhinga mai pē 'a e Nōpele 'a e 'Eiki Nōpele ki ai, kapau 'e, fo'i 'aho pē 'e taha ko e 'omai pē ngaahi fakamatala pea ngāue Komiti Pa'anga ko e hā e ki'i me'a 'e ma'u mai ka ko e fokotu'ú pē ia mo e lī atu e fo'i fika ko ē mo e me'a ka ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: ... poini mo e makatu'unga ia kuo 'osi talaatu ke fai ha vahe'i ha pa'anga makehe 'o fakaivia 'aki e ngaahi va'a ko eni ke mahino 'oku fai ha ngāue.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā miniti pē ‘e ua kuo tau tu’a taimi he taimi ni, fakama’opo’opo hotau ‘aho.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea tapu pē pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Ki he finemotu’a ni kuo tākanga e fohe ‘a e Fale ‘Eiki pea ‘oku lava ke tau mamata kuo faka’ata mai mei he tafa’aki ki kō ‘o e tānolo ‘oku tau lolotonga lele ai pea ‘oku fiefia e finemotu’a ni kuo a’u pē kuo tākanga hifo au ‘a e 10 miliona ki he’eku patiseti kae tuku pē mu’a ‘Eiki Sea ke u pou pou atu ki he ngaahi tālanga kuo fakahoko mo e pou pou mei he Hou’eiki Nōpele ‘o Ha’apai kae ‘uma’ā ‘a Tongatapu Fika 4, 9 mo 1 kae ‘uma’ā ‘a Vava’u 14 pea mo e ‘Eiki Minisitā Polisi mo ‘ene fokotu’u ko u pou pou atu ki ai kae tuku ke u fakahoko mu’a ha tali ki he ngaahi fehu’i na’e ‘omai ‘anenai fekau’aki mo e huhu malu’i.

‘Eiki Sea ko e palopalema lahi taha ‘o e huhu malu’i fakamāmani lahi he kuo ‘osi fakatau ‘a e huhu malu’i ia ‘e he ngaahi Pule’anga tu’umālie. Mahalo ko ‘eku ki’i fakalea ofi taha pē ki ai *advance market commitment* ‘a ia ko e huhu malu’i ia ‘e 1.7 piliona kuo ‘osi tiliva he fo’i māmani ‘oku tiliva ia pēseti ‘e 75 ‘o e fo’i 1.7 piliona ko ia ‘i he fonua pē ‘e 10 tu’umālie ‘o māmani. Pea ‘i he taimi tatau pē ko e fo’i *dose* pē ‘e 72 miliona na’e tufaki ‘e he *COVEX* ki he ngaahi fonua langalanga hake ‘e 125.

‘I he ngaahi fakataha ko eni ‘o a’u mai pē ki ‘anepō ‘a e Kautaha Mo’ui ‘a Māmani ko hono ui fakalukufua ‘a e ngaahi Pule’anga tu’umālie ke *redistribute* ‘enau faito’o ki he ngaahi fonua masivesiva. Pea ko e kaveinga ko ia kuo ‘osi ‘omai e fonua mālohi ‘e 3 ‘enau *commitment* ki ai *but on the pipeline* mai ‘a e fonua ‘e 10 tu’umālie ke nau toe *redistribute* ‘a e *vaccine* he kuo nau ‘osi fakatau ‘e kinautolu.

Ko e tu’u ko ia ‘a Tonga ni ko e, kuo ‘osi fakahoko ‘a e fakamo’oni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea kou fakamālō lahi kiate ia he pou pou ki he Potungāue Mo’ui pea mo e ngaahi *vaccine* ko e pa’anga ‘e 5.5 miliona mei he *Asian Development Bank* kae ‘uma’ā foki ‘a e *commitment* ‘a Nu’usila ki he langa ko ia ‘a e fale tauhi’anga ‘o e ngaahi faito’o ‘a ia na’e tuki fakapapau’i mai pē ki mui ni mai pē ‘a e tafa’aki ko ia. Ko ha feitu’u fe’unga ke tauhi ai ha ngaahi keisi ‘i Tonga ni hangē ko e fehu’i mei he Fakafofonga Fika 14 ko e tu’u foki he taimi ni ‘Eiki Sea ko e lelei taha pē ke ‘oua na’a hū mai ha keisi ki Tonga ni ‘i he tu’unga ko ia ‘o e fōtunga fo’ou ‘o e vailasi ‘a ia ko ē ‘oku lolotonga lele ‘i Fisi *it’s highly transmissive* pē ‘oku fu’u oma ‘aupito ‘ene lele ‘a’ana ia ‘i ha falukunga kakai pē ko ha’ane mafola ‘i he ngaahi *community*. Tu’u he taimi ni ko e falemahaki ko ia ‘i Mu’a ‘e malava ke tau tokanga’i ai ‘a e toko 15 ko e *isolation ward* ‘i falemahaki ko e toko 4. Ko e Kemi Taliai keisi pē ‘oku tu’unga fakafiemālie pē ‘e lava pē ‘o a’u ‘o toko 40. Pea ko ‘etau *Intensive Care Unit* ko e mohenga pē ‘e nima. Pea ko ‘ene tu’u ko iā fu’u fiema’u ‘aupito ‘etau mahino’i lelei e tūkunga ‘oku ‘i ai hotau ki’i fonua ni pea mo ‘ene ivi malava ke ne lava tokangekina ka hoko mai ha *community transmission* ki hotau fonua ni hangē ko ia ko ‘ene tu’u ko ia ‘i Fisi.

‘E ‘Eiki Sea faka’osi pē ko e ‘i he laumālie ko ia e fengāue’aki mo e Pule’anga ‘Aositelēlia ‘oku nau laumālie lelei ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o ‘Aositelēlia ke ‘omai ‘a e *dose* ‘e taha mano hiva afe ki he fā mano fitu ange kimu’a ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u ni ‘ikai ke ngata pē ai kae toe makehe pē mei ai ‘a e toe ‘ofa ‘a ‘Aositelēlia ‘omai ‘etau *vaccine* mei he *locally produce AstraZeneca* ‘a e Pule’anga ‘Aositelēlia. ‘Eiki Sea fakamālō lahi atu ‘i he tākanga ‘etau fohé mo e tokoni lahi ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai mo e Nōpele ...

<009>

Taimi: 1615-1620

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... ki he patiseti ‘a e Potungāue Mo’uí. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Faka’osi mai leva ‘Ulukalala.

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’una Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Komiti Kakató. Sea ko ‘eku fokoutua hake pē au ‘o fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā he ‘omai ‘a e ongoongo lelei ko eni ke tau ongo’i ‘oku tau fiemālie ‘oku ‘ikai ke toe, fekau’aki pea mo e tu’unga ko ē ‘oku a’u ki ai ‘a e potungāue mo ‘etau tu’unga mateuteu ko ē ki he KOVITI.

Te u toe faka’osi atu pē Sea hangē ko e me’a ko eni pou pou ki he fokotu’u ko ení. Ke kau atu mo hono fakakaukau’i ‘a e totongi ko eni ‘oku ‘oange ko ē ki he kau folau mai mei mulí pa’anga ‘e 4000 ki he kolonitini na’a lava ke tau feilaulau’i ha tafa’aki kae tukuange he ‘oku lahi ‘a kinautolu ia Sea ko e kau ako, ko e kau ō he toli ‘oku ‘ikai toe ma’u ha ngāue. Ko e 4000 ke nau foki mai ‘o totongi ‘enau kolonitini ko e ki’i palopalema. Pea ko e taha ia e ngaahi me’a Sea ‘oku fokotu’u atu ke fai ki ai hono fakakaukau’i ‘a e ngaahi me’a ko ení. Ke nau foki mai ki Tonga ni he uike ‘e 3, totongi e 4000. Ko u tui ko e fu’u me’a lahi ia kia kinautolu ke fakahoko Sea. Pea ‘oku ou fakamālō atu he ma’u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki. Kuo ...

Fakama’ala’ala ki he kaveinga ke totongi e nofo kolonitini

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea kātaki pē ke u ki’i tānaki atu ki he tafa’aki ko ia ‘o e totongi ‘o e nofo kolonitini. Ko e kaveinga foki ko eni ko e komiti si’i pē ia ‘i he Komiti ko ia ki he Ngaahi Ngāue ki he Ngaahi Me’a Fakafokifā *National Emergency Committee*. ‘Oku fakahoko e tālanga ko eni pea ‘oku te’eki ai ke ‘omai ia ki he Komiti *National Emergency Committee* ke tali pea ‘oku te’eki ke ‘omai ia ki he Kapineti ke tali ‘a e fakakaukau ko iá ka ‘oku lolotonga fakahoko hono tālanga’i he komiti si’i. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Mo’ui. Pea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ke u ki’i, kātaki fakamolemole, tapu mo e Sea pea mo e Hou’eiki. Ko ‘eku fie fakamahino’i pē au ia ‘oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e talanoa ko iá. Ko e kakai Tonga kotoa pē ‘oku fakafoki mai he Pule’angá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha totongi ia ai. ‘Oku fua kátoa he Pule’angá ‘a e fakamole. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Pa’anga. ‘Oku mahino ia he ‘aho ni ‘oku mahu’inga ia ‘a e Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha totongi pa’anga ‘e 4000. ‘Eiki Sea Fale Alea ko u kole fakamolemole atu ko e ‘uhingá ko e taimi mo e tu’utu’uni ho Falé. Ka ko e anga ē ho Falé ko ‘ene a’u pē ko ē ke lele ‘o fiu ta’ota’ofi. Ka ‘i ai ha tautea pea tautea’i e motu’a ni ko u tali loto fiemālie ‘eku ‘ovataimí. Hou’eiki mou me’a mo e Laumālie Mā’oni’oni ko e kelesi pē ‘oku tau mo’ui ai ‘uhinga e tālanga lelei na’a tau toki ‘osí. Tau liliu ā ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku toloi e Falé ki he 10 he Mōnite.

Kelesi

(Na 'e kelesi ai pē he 'Eiki Sea, Lord Fakafanua.)

<002>